

ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΜΕΤ' ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΑΜΦΟΡΕΥΣ ΤΟΥ ΛΑΚΩΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

(Πί ν. 74 - 77, Σ χ ε δ. 1)

1. ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐργασιῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, ἀνελήφθησαν καὶ μερικαὶ δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι, εἰς ὠρισμένα τῶν ἀρχαιολογικῶν τετραγῶνων τῆς νέας πόλεως¹, τοῦ χώρου δηλαδὴ τὸν ὁποῖον κατεῖχε καὶ ἡ ἀρχαία πόλις. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀποψεις ἐνδιαφέροντα², τόσον διὰ τὰ εὐρήματα τὰ ὁποῖα ἔφεραν εἰς φῶς, ὅσον καὶ διὰ τὴν δυνατότητα τὴν ὁποῖαν δίδουν πρὸς ἀκριβεστέραν διαγραφὴν τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, διεπιστώθη ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἡ παρουσία λειψάνων ὄλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὡς καὶ μεμονωμένων μυκηναϊκῶν ὀστράκων³ εἰς τὴν περιοχὴν εἰς τὴν ὁποῖαν, παρὰ τοὺς ἀγῶνας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, κατεσκευάσθη τὸ ποδοσφαιρικὸν γηπεδον. Ἐπίσης εἰς τὰ ἀνατολικῶς τοῦ γηπέδου αὐτοῦ 112, 113 καὶ 114 οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἐξηκριβώθη ἡ ὑπαρξὶς ἀραιότερων καταλοίπων τῶν παλαιότερων καὶ ἀφθονωτέρων τῶν νεωτέρων χρόνων, ὡς καὶ συστημάτων ἀποχετεύσεως καὶ ὑδρεύσεως τῶν ρωμαϊκῶν περιόδων καὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων ἐν ἀποσυνθέσει. Εἰς τὰ δυτικῶς τοῦ ἰδίου γηπέδου τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς εὐρίσκονται πλησιέστερον τοῦ χώρου τῆς σπαρτιατικῆς ἀγορᾶς, ἤλθον εἰς φῶς ἐνδιαφέροντα καὶ καλῶς σφζόμενα ψηφιδωτὰ δάπεδα, τῶν ὁποίων δὲν ἐπερατώθη ἡ ἀνασκαφή, ὡς καὶ σχετικῶς καλῶς σφζόμενον βαλανεῖον, τὸ ὁποῖον ἐπίσης δὲν ἀνεσκάφη πλήρως. Εἰς μίαν ἄλλην περιοχὴν τοῦ σπαρτιατικοῦ συνοικισμοῦ

1. Ὡς ἀρχαιολογικὰ τετράγωνα ἔχουν χαρακτηρισθῆ ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ σχεδίου τῆς νέας Σπάρτης, ἀριθμὸς οἰκοδομικῶν τετραγῶνων ἐκ τῶν εὐρισκομένων πλησιέστερον τῆς Ἀκροπόλεως. Πρὸς νότον τὸ ἀρχικὸν ὄριον, τὸ ὁποῖον διὰ διαφορῶν ἐπεμβάσεων καὶ τροποποιήσεων παρεβιάσθη, ἦτο τὸ ὕψος τοῦ λεγομένου «Τάφου τοῦ Λεωνίδα», ἀνατολικῶς ἡ ἔθνικὴ ὁδὸς Σπάρτης - Τριπόλεως, δυτικῶς ὁ ἀγροτικὸς δρομίσκος ὁ διερχόμενος παρὰ τὴν Ἀράπισσαν, καὶ προχωρῶν μέχρι τοῦ ξηροποτάμου Μούσγα. Ἐπίσης, μερικὰ τῶν τετραγῶνων τῶν εὐρισκομένων εἰς τὸ τρίγωνον τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος τῆς γεφύρας τοῦ Εὐρώτα καὶ τῆς ὁδοῦ πρὸς Καστόριον. Ἄτυχῶς αἱ συνεχεῖς ἐπεμβάσεις ἀνευθύνων πολιτικῶν καὶ τοπικῶν ἀρχόντων κατέστρεψαν ἀρκετὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν τετραγῶνων, ὅπως καὶ τὴν περιοχὴν τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου, χωρὶς νὰ προηγηθῆ ἐπαρκῆς ἀνασκαφικῆ ἔρευνα, αἱ πιέσεις δὲ πρὸς οἰκοπεδοποίησιν συνεχίζονται μὲ μεγαλυτέραν ἔντασιν.

2. Πρβλ. καὶ Α.Δ. 16 (1960): Χρονικά, σελ. 102· Α.Δ. 17 (1961/2): Χρονικά, σ. 84· ἐπίσης BCH 82 (1958) σελ. 713 καὶ BCH 85 (1961) σελ. 682.

3. Εὐρέθησαν ὀλίγα μικρὰ ὄστρακα πιθανώτατα ὑπιπόδων κυλικῶν, ἀναμφιβόλως μυκηναϊκῶν. Διὰ τὸ παλαιότερον εὐρεθὲν ἐπίσης εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ γηπέδου σχεδὸν πλήρες μυκηναϊκὸν ἀγγεῖον πρβλ. BSA 45 (1950) σελ. 298, εἰκ. 19, καὶ σελ. 282 κ.ε. ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τῆς αὐτῆς περιοχῆς. Δύο ἄλλα μικρὰ ὄστρακα ἴσως ψευδοστόμων ἀμφορέων εὐρέθησαν εἰς τὰ θεμέλια οἰκοδομῆς νοτιῶς τοῦ γηπέδου.

τῶν Λιμνῶν, δυτικῶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν γέφυραν τοῦ Εὐρώτα, διὰ τὸν ἐρχόμενον ἀπὸ τὴν Τρίπολιν, εἰς τὸ 100ὸν οἰκοδομικὸν τετράγωνον, ἀνευρέθη δημόσιον οἰκοδόμημα τῆς καλῆς ἐποχῆς. Πρόκειται περὶ μνημείου, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ δὲν ἀνεσκάφη ἐπίσης ὁλόκληρον, δύναται νὰ συνδεθῆ μετ' ἓν ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Πausανίου ἀναφερομένων οἰκοδομημάτων, τοῦ Ἡρώου τοῦ Χίλωνος ἢ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκούργου⁴.

Ὡς τὸ σπουδαιότερον ὅμως ἀποτέλεσμα τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων εἰς τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, δύναται νὰ θεωρηθῆ, ἢ διὰ πρώτην φοράν μέχρι σήμερον ἀνεύρεσις ομάδος ἀρχαϊκῶν τάφων ἐν Σπάρτῃ, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶχε χρησιμοποιηθῆ, ὡς εἶδος ἐπιταφίου σήματος, πῆλινος ἀρχαϊκὸς μετ' ἀναγλύφου κοσμήσεως ἀμφορέυς. Ἀνάλογος μετ' ἀναγλύφων ἀμφορέυς εἶχε καὶ παλαιότερον εὑρεθῆ ἐν Σπάρτῃ, ἀλλὰ ὄχι εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν⁵, ὅπως καὶ ἄλλα τεμάχια παρομοίων ἀγγείων⁶, δὲν εἶχον ὅμως εὑρεθῆ ἀρχαϊκοὶ τάφοι καὶ δὲν ἦτο γνωστὴ ἢ χρησιμοποίησις τῶν ἀμφορέων αὐτῶν, ὡς ταφικῶν ἀγγείων. Καὶ ἴσως σπουδαιότερον καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ ἀμφορέως μετὰ τὴν ἀνάγλυφον κόσμησιν του εἶναι, διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐρευναν τῆς περιοχῆς, τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον θέτουν οἱ τάφοι. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι σκόπιμον νὰ προταχθῶν μερικαὶ γενικαὶ παρατηρήσεις καὶ νὰ ἐκτεθοῦν λεπτομερέστερον τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τὰ σχετικὰ μετ' αὐτούς, τὰ ὁποῖα ἐν συνδυασμῷ καὶ μετὰ τὴν πλησίον αὐτῶν ἀνεύρεσιν ἐνὸς κεραμικοῦ κλιβάνου ἐπιτρέπουν καὶ τὴν πληρεστέραν μελέτην καὶ κατανόησιν τῶν παρουσιαζομένων εἰς τὴν κόσμησιν τοῦ ἀμφορέως θεμάτων.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐπίσης, διότι ἴσως δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸν, ὅτι τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σπάρτης ὅσον καὶ εἰς τὴν Λακωνίαν γενικῶς, ἐλάχιστοι τάφοι, ἐκτὸς τῶν μυκηναϊκῶν, ἔχουν μέχρι σήμερον εὑρεθῆ, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδεὶς τῶν κλασσικῶν χρόνων⁷. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ἢ πιθανότῃς νὰ ἔχουν εὑρεθῆ τάφοι κατὰ τὰς

4. Βλ. Πaus. III, 16, 4 καὶ III, 16, 6.

5. Κατὰ τὰς ἀγγλικὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Θεάτρου, BSA 27 (1925-26) σ. 199, εἰκ. 7 πρβλ. καὶ JHS 46 (1926) σ. 230.

6. Μερικὰ ἐξ αὐτῶν ἀπεικονίζονται εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας, Dawkins, Artemis Orthia, πίν. 11-14. Ἀπὸ τὴν Μαγούλαν, τὴν πιθανὴν θέσιν τῆς Πιτάνης, προέρχεται μέγα τεμάχιον, ἀγορασθὲν ὑπὸ τοῦ Le Bas, Voyag. Arc. Mon. Fig. πίν. 105 καὶ εὑρισκόμενον τῶρα εἰς Παρισίους. Τοῦ ἴδιου μάλιστα ἀγγείου ἄλλο τεμάχιον, συναρμοζόμενον μετ' αὐτό, ἀνευρέθη εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἡρώου, πρὸς τὸν δρόμον τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ ἀπεικονίζεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ τεμαχίου τῶν Παρισίων, Orthia πίν. 15-16. Ἄλλα τεμάχια ὁμοίων ἀμφορέων ἀναφέρονται παρὰ Tod - Wace, Catalogue of the Sparta Museum σ. 223 εἰκ. 78 καὶ σ. 235 εἰκ. 82. Δι' ἄλλα τεμάχια εὑρισκόμενα εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ὅπου θὰ ἐπιχειρηθῆ καὶ μία γενικὴ ταξινόμησις των.

7. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ σημειωθῶν οἱ κατὰ καιροὺς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σπάρτης ἀνασκαφέντες τάφοι: 1) Ὑπὸ τοῦ Ross, ρωμαϊκῶν χρόνων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Θεάτρου καὶ τοὺς λόφους Ἀκροπόλεως ἤδη κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα πρβλ. L. Ross, Archäologische Aufsätze I, σ. 6 καὶ 55. 2) Τάφοι ρωμαϊκοὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ παλαιοῦ μύλου Ματάλα, Tod-Wace, Catalogue σ. 235 ἀριθμ. 549 καὶ σ. 240 ἀριθμ. 685. 3) Τέσσαρες ἑλληνιστικοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν μεταξύ τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Λεωνίδα καὶ ἀκροπόλεως, Wace-Dickins, BSA 13 (1906-1907) σελ. 155-168. 4) Ἄλλος ἀσφαλῶς ἑλληνιστικὸς, ἰδιαιτέρας σημασίας, διότι φέρει τοιχογραφίας, ὄπισθεν τῆς Ἀκροπόλεως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μούσγας, Ἀδαμαντίου, ΠΑΕ 1931 (1932) σελ. 93 κ.έ. Ἡ πιθανότης τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Ἀδαμαντίου νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δὲν ἀποκλείεται· μέχρι σήμερον πάντως δὲν ἔχουν εὑρεθῆ. 5) Ἑλληνιστικὸς τάφος ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ γράφοντος τὸ 1963 εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρᾶν τοῦ Εὐρώτα, μεταξύ Ἀφουσοῦ καὶ Μενελαίου, Ἔργον 1963 σελ. 103.6) Ρωμαϊκὸς τάφος ἐντὸς

διαφόρους διανοίξεις θεμελίων και τās κατασκευās τής νέας πόλεως και νά έχουν καταστραφή υπό τών φοβουμένων δεσμεύσεις ή και απαλλοτριώσεις ιδιοκτητῶν των παλαιότερων, ὅπως ψιθυρίζεται⁸, ἀλλὰ γεγονὸς παραμένει τὸ ὅτι, εἰς κανονικὰς και ἐπιστήμους ἀνασκαφάς, κλασσικοὶ ὅπως και γεωμετρικοὶ τάφοι δὲν ἔχουν εὑρεθῆ. Μερικὰ ταφικά, και αὐτὰ ἐλάχιστα, μνημεῖα, τὰ ὅποια εἶναι γνωστὰ ἐκ τής περιοχῆς τής Σπάρτης, κυρίως ἐπιτύμβιοι λίθοι⁹, προέρχονται ἐκ τυχαίων εὑρημάτων ἢ δωρεῶν και δὲν ἐπιτρέπουν καμμίαν οὐσιαστικὴν πρόοδον εἰς τὸ θέμα τοῦτο. Ἐδῶ ἴσως εἶναι σκόπιμον νά προστεθῆ ὅτι σχετικῶς ὀλίγα μᾶς εἶναι γενικῶς γνωστὰ περὶ τάφων και ταφῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην και σχεδὸν οὐδεμία ἔνδειξις, περὶ τής υπάρξεως ἐνιαίου νεκροταφείου ἢ νεκροπόλεως ἀναλόγου μὲ τās εὑρισκομένας εἰς ἄλλας περιοχάς¹⁰. Οἱ τάφοι, οἱ ὅποιοι ἔχουν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφῆ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μὲ τὸ νά ἀνήκουν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους κυρίως χρόνους δὲν μᾶς βοηθοῦν εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλή-

τοῦ οικοδομήματος τοῦ ἀνασκαφέντος εἰς τὸ Ψυχικόν, Ἔργον 1962 (1963) σ. 139 εἰκ. 165. 7) Ρωμαϊκὸς τάφος εἰς τὴν ἀκρόπολιν, Ἔργον 1960 (1961) σ. 179. 8) Ρωμαϊκὸς τάφος ἐντὸς τής περιοχῆς τοῦ ἐρευνηθέντος ἀνασκαφικῶς τμήματος τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου, BCH 82 (1958) σ. 714. 9) Τέσσαρες ρωμαϊκοὶ τάφοι ἐντὸς σαρκοφάγων εἰς τὸ ἀνασκαφέν τὸ 1963 οἰκοδόμημα τής περιοχῆς Ἄφουσοῦ, Ἔργον 1963 σελ. 105 κ.έ., εἰκ. 112 και 119. 10) Ρωμαϊκὸς τάφος εἰς τὸ κτῆμα Σκιαδᾶ ὀκτακόσια περίπου μέτρα δυτικῶς τοῦ ἱεροῦ τής Ὀρθίας. 11) Δύο ρωμαϊκοὶ τάφοι εἰς τὸ οἰκόπεδον Βαρβιτσιώτη τὸ εὑρισκόμενον ἔναντι τής βενζιναντίας Κορωνιοῦ πρὸς τὴν ἐξοδον τής πόλεως, εὑρεθέντες τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1963. 12) Ρωμαϊκὸς τάφος εἰς τὸ οἰκόπεδον Παρασκευοπούλου δυτικῶς τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου, εὑρεθεὶς ἐπίσης τὸ 1963. 13) Δύο ρωμαϊκοὶ τάφοι εὑρέθησαν και κατεστράφησαν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν οἰκοδομῆς εἰς τὰ τελευταῖα πρὸς τὴν ἀκρόπολιν οἰκόπεδα τής ὁδοῦ Ὁθωνος. 14) Χριστιανικοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ τής Ὀρθίας, Orthia σ. 49 εἰκ. 27. 15) Δύο χριστιανικοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου. 16) Χριστιανικὸς τάφος εὑρέθη ἐπίσης εἰς τὸ 112 τετράγωνον ἀνατολικῶς τοῦ γηπέδου, εἰς τὸ κτῆμα Δημάκη.

Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ πλήρης ἀπουσία γεωμετρικῶν και κλασσικῶν τάφων. Ἀρχαῖοι εἶναι οἱ δίδοντες τὴν ἀφορμὴν τής μελέτης αὐτῆς.

8. Ὑπὸ τοῦ γέροντος Π. Βαμβακίτη ἐλέγετο ὅτι εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὑρίσκεται τῶρα τὸ ἀρτοποιεῖον Κουντούρη εἰς τὴν ὁδὸν Ἀμαλίας εἶχον εὑρεθῆ τάφοι και μάλιστα πλούσιοι. Ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐλέγετο ὅτι ἄλλοι «τάφοι μὲ κοῦκλες» εἶχον εὑρεθῆ εἰς τὸ οἰκόπεδον ὅπου τῶρα τὸ παντοπωλεῖον Τσιριγῶτη, εἰς τὴν γωνίαν Ἀμαλίας και Ἀγησιλάου. Ὑπὸ τοῦ Χρήστου Μπιλιῶνη ἐλέγετο ὅτι εἰς τὴν γωνίαν Παλαιολόγου και Εὐαγγελιστρίας εὑρέθησαν κατὰ τὴν διάνοξιν τοῦ ὑπογείου τάφοι και πιθάρι, ὅπως και εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Νέου Κόσμου. Ἐννοεῖται ὅτι και πλείστα ἄλλα λέγονται χωρὶς συγκεκριμένα στοιχεῖα, ἴσως διὰ τὸν φόβον πιθανῆς ἐρεύνης. Τὸν τελευταῖον καιρὸν ἐπιτηροῦνται περισσότερον αἱ διανοίξεις θεμελίων και αἱ κατασκευαὶ ὑπογείων, ὥστε ἐλπίζεται ὅτι θὰ καταστῆ δυνατόν νά ἀποφεύγωνται καταστροφαι τυχόν τάφων ἢ και ἄλλων εὑρημάτων.

9. Πρβλ. τῶρα Μ. Ἀνδρόνικου, Λακωνικὰ Ἀνάγλυφα, Πελοποννησιακὰ Α (1956) σ. 276, ὅπως και αἱ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ ἐπιτύμβιων λίθων, δὲν μᾶς βοηθοῦν διὰ τὴν διευκρίνησιν τοῦ θέματος. Τὰ θεωρούμενα παλαιότερα ὡς ἐπιτάφια μνημεῖα, τὰ φέροντα τὴν παράστασιν ἐνθρόνου μορφῆς ἢ ζεύγους μορφῶν και συνδεόμενα μὲ τὴν ἡρωολατρείαν, Tod-Wace, Catalogue σ. 102 κ.έ. μετὰ τὴν μελέτην τοῦ Ἀνδρόνικου ἔ.ἀ. σ. 253 κ.έ. και τὰ εὑρήματα τοῦ ἀποθέτου τοῦ ἱεροῦ τής Ἀλεξάνδρας και τοῦ Ἀγαμέμνονος, Ἔργον, 1956 (1957) σ. 100 και 1960 (1961) σ. 167 κ.έ. εἰκ. 183 και 188, λαμβάνουν ἀβιάστως ἄλλην θέσιν. Ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Λεωνίδα οὐσιαστικῶς δὲν γνωρίζομεν μέχρι σήμερον τί πράγματι εἶναι, ἴσως ἥρων, πρβλ. Χ. Χρήστου, Ἀρχ. Σπάρτη, σ. 64 κ.έ., ἀλλὰ ὀριστικὴν ἀπάντησιν μόνον μία πλήρης ἀνασκαφὴ δύναται νά μᾶς δώσῃ.

10. Ὅσα γνωρίζομεν προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρων πληροφοριῶν, αἱ ὅποια ἔχουν διαμορφωθῆ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τής ὑπὸ τής ἀθηναϊκῆς φιλοσοφίας ἐξιδανικεύσεως τής Λακεδαιμονίων Πολιτείας και τοῦ σπαρτιατικοῦ μιλιταρισμοῦ. Μᾶς λείπουν κυρίως αἱ ἀπ' εὐθείας εἰδήσεις τῶν μνημείων και ἰδίως τῶν τάφων.

ματος είναι διεσπαρμένοι καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς ἀρχαίας πόλεως, χωρίς συγκεκριμένην συσχέτισιν¹¹.

Μίαν ἐξήγησιν τῆς ἀπουσίας ἑνὸς ἐνιαίου ἀρχαίου νεκροταφείου εἰς τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην, μᾶς δίδει ἡ γνωστὴ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου (Πλουτ. Λυκούργος 27), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Λυκούργος καὶ μὴν καὶ περὶ τὰς ταφὰς ἄριστα διεκόσμησεν αὐτός. *Πρῶτον μὲν γὰρ ἀνελὼν δεισιδαιμονίαν ἄπασαν, ἐν τῇ πόλει θάπτειν τοὺς νεκροὺς καὶ πλησίον ἔχειν τὰ μνήματα τῶν ἱερῶν οὐκ ἐκώλυσεν, συντρόφους ποιῶν ταῖς τοιαύταις ὄψεσι καὶ συνήθεις τοὺς νέους ὥστε μὴ ταράττεσθαι μήθ' ὀρρωδεῖν τὸν θάνατον ὡς μαινόντα τοὺς ἀφαμένους νεκροῦ σώματος ἢ διὰ τάφων διελθόντας.* Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐξήγησις αὐτὴ φαίνεται νὰ συνδέεται καὶ μὲ τὰς ρωμαντικὰς περὶ Σπάρτης ἀντιλήψεις τοῦ Πλουτάρχου, αἱ ὁποῖαι διαφαίνονται καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῶν πληροφοριῶν τοῦ περὶ αὐτῆς¹², διατηρεῖ κάποιαν ἀξίαν, συνδυαζομένη καὶ μὲ τὴν ἀναφερομένην διὰ τὴν μόνην σπαρτιατικὴν ἀποικίαν, τὸν Τάραντα, εἶδησιν τοῦ Πολυβίου, ὅπου πάλιν γίνεται λόγος περὶ ταφῶν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ μᾶς δίδεται καὶ μία ἄλλη ἐρμηνεία. Οὕτω εἰς τὸν Τάραντα (Πολυβ. Ἰστ. VIII, 30) *τὸ γὰρ πρὸς ἑω μέρος τῆς τῶν Ταραντίνων πόλεως μνημάτων ἐστὶ πλήρες, διὰ τὸ τοὺς τελευτήσαντας ἔτι καὶ νῦν θάπτεσθαι παρ' αὐτοῖς λόγιον ἀρχαίων· φασὶ γὰρ χρῆσαι τὸν θεὸν τοῖς Ταραντίνοις ἄμεινον καὶ λῶον ἔσσεσθαι σφίσι ποιουμένοις τὴν οἰκισίαν μετὰ τῶν πλειόνων.* Εἰς τὰς δύο περιπτώσεις τῆς Σπάρτης καὶ τοῦ Τάραντος φέρεται ὡς ἀναμφίβολον, ὅτι οἱ τάφοι εὐρίσκονται ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς πόλεως καὶ ὄχι εἰς ἰδιαιτέρον ἐκτὸς αὐτῆς ἢ παρὰ τὴν ἐξοδὸν τῆς χώρας, πρᾶγμα ἀσύνηθες εἰς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις¹³ καί, ὡς λόγον αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ἔχομεν δύο διαφόρους ἐρμηνείας.

11. Πρβλ. σημ. 7. Οἱ τάφοι οἱ ὁποῖοι ἔχουν εὑρεθῆ, ἐκτείνονται εἰς ὄλους σχεδὸν τοὺς συνοικισμοὺς τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Εἰς τὴν Πιτάνην (τάφοι Μούσγας), εἰς τὴν Μεσόαν (τάφοι μεταξὺ Λεωνίδαίου καὶ ἀκροπόλεως), εἰς τὰς Λίμνας (τάφοι Ματάλα-Ὀρθίας-Σκιαδᾶ). Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὅπου τοποθετεῖται ἡ Κυνόσουρα, ἐπίσης ἔχουν εὑρεθῆ κατὰ πληροφορίας τάφοι παλαιότερον. Ἐτυχὸς οὐδὲν συμπέρασμα δύναται νὰ ἐξαχθῆ ἐκ τούτου, κυρίως διότι ἀνήκουν εἰς διαφόρους ἐποχάς.

12. Μεταξὺ ἄλλων, χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν γυμνότητα τῶν παρθένων κατὰ τοὺς ἀγῶνας, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μᾶλλον ἀντανακλᾷ τὰς ἀπηχῆσεις τῶν ἀθηναϊκῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς Σπάρτης, πρβλ. Vacano, *Über Mädchensport in Griechenland* συμπλήρωμα τῆς διατριβῆς του, *Das Problem des alten Zeustempels in Olympia*, σ. 51 κ.έ. διὰ διάφορα θέματα, τὰ ὁποῖα ὁ Πλούταρχος ἀποδίδει εἰς τὴν Σπάρτην, ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ ἀθηναϊκὰς ἀντιλήψεις, πρβλ. Kessler, *Plutarchs Leben des Lykurgos* σποράδην. Ὅτι καὶ εἰς τὴν ἰδίαν τὴν Σπάρτην μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Λεύκτρων ἀρχίζουν νὰ κυριαρχοῦν καθαρῶς ρωμαντικαὶ περὶ τοῦ παρελθόντος ἰδέαι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Vacano ἔ. ἀ. σ. 51 κ.έ., εἶναι ὀρθὸν καὶ εὐκόλως δικαιολογούμενον.

13. Ἡ ἄποψις τῶν Wace-Dickins, *BSA* 13, σ. 155, ὅτι ἡ ταφὴ ἐντὸς τῶν πόλεων εἶναι συνήθης εἰς τὰς δωρικὰς πόλεις, δὲν εὐσταθεῖ. Ἐτάφη βεβαίως ὁ Τιμολέων εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Συρακουσῶν (Πλουτ. Τιμολ. 39) καὶ ὁ Βρασίδης εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς Ἀμφιπόλεως (Θουκ. V, II), ἀλλὰ καὶ τὰ δύο περιστατικὰ ἀναφέρονται ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἐξαιρέσεις καὶ δὲν ἀφοροῦν κοινοὺς θνητοὺς. Ἄλλωστε, ὡς ἐλέχθη διὰ τὴν Σικυῶνα, γνωρίζομεν τὴν σαφεῖ ἀπαγόρευσιν τῆς ταφῆς αὐτῆς (Πλουτ. Ἄρατος, 53) τὸ δὲ ἀναγραφόμενον εἰς τὸν Ψευδοπλατωνικὸν Μίνωα (Πλατ. Μίνως, 315 D) *(ὥσπερ καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς οἴσθα που καὶ αὐτὸς ἀκούων οἷσι νόμοις ἐχρήμεθα πρὸ τοῦ περὶ τοὺς ἀποθανόντας, ἱερεῖά τε προσφάτοντες πρὸ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ καὶ ἐγγυστριάς μεταπεμπόμενοι, οἱ δ' αὖ ἐκείνων ἔτι πρότεροι αὐτοῦ καὶ ἔθαπτον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοὺς ἀποθανόντας ἡμεῖς δὲ τούτων οὐδὲν ποιῶμεν)* ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἐντὸς τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν πόλεων ταφὴ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἦτο περισσότερο σπαρτιατικὴ ἐξαιρέσις παρὰ κανῶν. Διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν αὐτὴν πρβλ. καὶ Nilsson, *Gesch. griech. Relig.* I, σ. 96.

Εἰς τὰς δύο ἐξηγήσεις διαφαίνεται ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων αἰτιολογικὴ ἐρμηνεία καὶ δύναται διὰ τὴν Σπάρτην τοῦλάχιστον νὰ λεχθῆ, ὅτι οὐσιαστικῶς ἡ ἀφετηρία τῆς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως ταφῆς μᾶς εἶναι ἄγνωστος ἀκόμη, ἴσως δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἰδιωτυπίαν τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τὴν εἰδικὴν συγκρότησιν τῆς Λακεδαιμονίων Πολιτείας¹⁴. Ἴσως ἡ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως ἴδρυσις νεκροταφείου καὶ νεκροπόλεως θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐγκατάλειψις τῶν προγόνων εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Εἰλωτῶν, οἱ ὅποιοι θὰ εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ μαινοῦν τοὺς τάφους διὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς ζῶντας ἀπογόνους, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ σχέσις τῆς ἐντὸς τῆς πόλεως ταφῆς μὲ τὴν ἐκτεταμένην ἐν Σπάρτῃ ἡρωολατρείαν¹⁵. Δὲν παραγνωρίζεται βεβαίως τὸ ὅτι, ἡ ταφή ἐντὸς τῶν συνοικισμῶν ὅπως καὶ ἐντὸς τῶν κατοικιῶν ἀκόμη, εἶναι διαδεδομένη κατὰ τοὺς προμυκηναϊκοὺς καὶ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τόσον εἰς τὸν ἑλληνικόν¹⁶, ὅσον καὶ τὸν ἐξωελληνικὸν γεωγραφικὸν χῶρον¹⁷, πλὴν δυσκόλως τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθῆ μὲ τὴν Σπάρτην. Διότι ἡ ἐντὸς τῆς πόλεως ταφή δὲν παρουσιάζεται ὡς δωρικὴ συνηθεια, δεδομένου μάλιστα, ὅτι εἰς ἄλλας δωρικὰς πόλεις ρητῶς ἀπαγορεύεται τοῦτο, ἀλλὰ ὡς εἰδικῶς σπαρτιατικὴ, ἡ ὁποία δυσκόλως συνάπτεται μὲ τὰ προσπαρτιατικὰ δεδομένα. Εἰς τὴν δωρικὴν ἐπίσης Σικυῶνα εἶναι γνωστόν, ὅτι ἀπαγορεύεται σαφῶς ἡ ταφή ἐντὸς τῆς πόλεως (Πλουτ. Ἄρατος 53) *νόμον ὄντος ἀρχαίον, μηδένα θάπτεσθαι τειχέων ἐντός, ἰσχυρᾶς τε τῷ νόμῳ δεῖσιδαιμονίας προσούσης*, ὅπου ἔχομεν τὴν γενικῶς εἰς τὰς δωρικὰς πόλεις ἐπικρατοῦσαν ἀπαγορευσιν εἰς τὴν τελικὴν τῆς διατύπωσιν, ἀφοῦ συνδυάζει νόμον καὶ δεῖσιδαιμονίαν¹⁸.

14. Διὰ τὸν Τάραντα ἡ ἐντὸς τῆς πόλεως ταφή συνδέεται μὲ τὴν μεταφορὰν τῶν συνηθειῶν τῆς Μητροπόλεως εἰς τὴν ἀποικίαν καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα οὔτε ἐξηγεῖ τίποτε ἢ ἐπιχειρουμένη ὑπὸ τοῦ Klumbach (H. Klumbach, *Tarentiner Grabkunst* 1937 σελ. X) συσχέτισις μὲ τὰ ἀνάλογα ἔθιμα τῶν Μεσσοσαπικῶν πόλεων. Δι' αὐτὸ πρβλ. καὶ Gianelli, *Culti e miti della Magna Grecia* σελ. 25· ἐπίσης Wolters, *Festschrift Arndt* σ. 9 κ.έ. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν Μεσσοσαπικῶν ἐθίμων καὶ Viola, *Noti Scavi*, 1881 σ. 414.

15. Αἱ μαρτυρίαι διὰ πλῆθος ἡρώων εἰς τὸν Πausανίαν εἶναι ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς χαρακτηριστικά. Γενικῶς πρβλ. Eitrem, *RE*, VIII, στ. 1111 κ.έ. (Heros) καὶ στ. 1136 κ.έ., ἐπίσης διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου ἡρώς, κυρίως Farnell, *Hero Cults and Ideas of Immortality*, 1921 σποράδην, τὰς σχέσεις δὲ μὲ τὰ λεγόμενα «ἡρωϊκὰ ἀνάγλυφα» τῆς Σπάρτης Μ. Ἀνδρόνικου, *Λακωνικὰ ἀνάγλυφα*, Πελοπ. Α (1956) σ. 256 κ.έ. Ἴσως αἱ ἐντὸς τῆς πόλεως ταφαὶ ἔχουν τὴν καταγωγὴν εἰς τὸν φόβον διὰ τὴν σκύλευσιν τοῦ νεκροῦ καὶ τὰς ἐπιπτώσεις τὰς ὁποίας τοῦτο δυνατόν νὰ ἔχη εἰς ὀλόκληρον τὴν φυλὴν καὶ παρουσιάζουν ἀναλογίαν μὲ τὰς συνηθείας τὰς ὁποίας ἀναφέρει περὶ τῶν Bantou ὁ Levy-Bruhl, *L'expérience mystique*, Paris 1938 σ. 179 κατὰ τὰς ὁποίας καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποκρύπτεται ὅσον τὸ δυνατόν καλύτερον τὸ σῶμα τοῦ θανόντος ἀρχηγοῦ, διότι "si des ennemis s'emparaient de ses os en particulier de son crâne, le sort de la tribu serait entre leurs mains". Περὶ τῶν ἡρώων εἰς τὴν Λακωνίαν πρβλ. καὶ Harisson, *Themis*, New York, 1962 σ. 233 κ.έ. καὶ Pfister, *Reliquienkult* σποράδην.

16. Διὰ τὰς Μυκήνας ἔχομεν τὸν ἐντὸς τῶν τειχῶν ταφικὸν περίβολον πρβλ. καὶ Ἀνδρόνικου Α.Δ. 17 (1961/62) σ. 139 μετὰ τῆς βιβλιογραφίας. Διὰ τὸν Ὀρχομενὸν Bulle, *Orchomenos Sitzb. Bayer. Akad.* 1907 σ. 75. Διὰ τὸν Θορικὸν AE, 1895 σ. 232, διὰ τὴν Ἐλευσίνα, τὰς Θήβας κτλ. Poulsen, *Die Dipylograber* 1905 σ. 14 κ.έ. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ πολλαπλασιάζονται συνεχῶς τὰ τελευταῖα ἔτη.

17. Unger, *Forschungen und Fortschritte*, 1927 σ. 114 καὶ τόμος τοῦ 1934 σ. 254. Wiesner, *Grab und Jenseits* 1936 σ. 13 κ.έ.

18. Εἰς τὴν δωρικὴν Θῆραν ἐπίσης τὸ νεκροταφεῖον εἶναι ἐκτὸς τῆς πόλεως (Dragendorff, *Thera II*, σ. 113). Εἰς τὴν Κόρινθον ὁμοίως γεωμετρικοὶ τάφοι εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν ἀγορὰν Corinth VII, I, σ. 25 καὶ πίν. 12 καὶ AJA 41 (1937) σ. 543. Εἰς τὴν Σάμον δὲ τὸ νεκροταφεῖον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἦτο πλησίον τοῦ ἱεροῦ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Buschor, *AM* 54 (1929) σ. 15. Ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Πλουτάρχου (Λυκ. 27) δύναται νὰ σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι φαίνονται ὡς νὰ ἀποτελοῦν ἀπάντησιν εἰς

Ἄκόμη καὶ ἂν ἡ ἐντὸς τῆς πόλεως ταφή θεωρηθῆ ὡς ἐπιβίωσις προελληνικῶν ἢ καὶ πρωτοελληνικῶν μυκηναϊκῶν συνθηκῶν, ἢ καὶ παλαιότερων μορφῶν κοινωνικῆς συμβίωσης¹⁹, εἰς τὴν Σπάρτην εὐρίσκει καὶ μίαν πρόσθετον ἐξήγησιν εἰς τὰς ἐσωτερικὰς προϋποθέσεις τῆς λακωνικῆς ζωῆς, εἰς τὸν κίνδυνον βεβηλώσεως τῶν τάφων καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ ἔθιμου τῶν νέων μὲ τὸν θάνατον, δηλαδὴ μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ θανάτου καὶ τοῦ τάφου. Τὸ πρόβλημα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν διὰ τὴν Σπάρτην, εἶναι τί πρέπει νὰ ἐννοεῖται μὲ τὸ «ἐν τῇ πόλει», δεδομένου ὅτι ἡ Σπάρτη οὐδέποτε ἦτο πόλις κατὰ τὴν γνωστὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἐννοίαν τοῦ ὄρου, ὅπως ἐπίσης πῶς πρέπει νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἦσαν διατεταγμένοι οἱ τάφοι εἰς ἐνιαῖον χῶρον, ὅπως εἰς τὸν Τάραντα, εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἢ διεσκορπισμένοι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασίν της, ἀδιαφόρως μεταξὺ τῶν οἰκιῶν, τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἱερῶν²⁰. Εἰς τὴν Σπάρτην διὰ τὰς πρῶτους περιόδους, ὅπως καὶ διὰ τὴν κλασσικὴν, ὄχι μόνον δὲν ἔχομεν τὸν γνωστὸν τύπον τῆς πόλεως, ἀλλ' οὔτε τὰ τεῖχη, τὰ ὁποῖα μόνον ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων κατασκευάζονται καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ τυράννου Νάβιδος²¹, βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ καθορίζεται τὸ ἐντὸς καὶ τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου καὶ εἰδικῶς τοῦ ἀναφερομένου καὶ πλησίον ἔχειν τὰ μνήματα τῶν ἱερῶν οὐκ ἐκώλυσε, ὡς καὶ ἐκ τῶν εἰδήσεων τοῦ Πausανίου, περὶ ἐντὸς τῆς πόλεως τάφων καὶ μνημάτων συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τάφοι εὐρίσκοντο εἰς πᾶν σημεῖον τῆς πόλεως, πλησίον ἱερῶν, ὅπως καὶ ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς. Ἀφοροῦν ὅμως, ἐκτὸς ἐλαχίστων περιπτώσεων, μυθικὰς μορφάς, ὥστε πρέπει μᾶλλον νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι πρόκειται περὶ μνημείων τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν σχέσιν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν μὲ τοὺς τάφους²². Μερικοὶ τάφοι ἱστορικῶν προσώπων, ὅπως Paus. III, 13, 1 οἱ τάφος κενὸς Βρασίδα τοῦ Τέλλιδος, III, 14, 1 Πausανίου τοῦ Πλαταιᾶσις ἠγησαμένου μνήμά ἐστι τὸ δὲ ἕτερον Λεωνίδου, συσχετίζονται μὲ τὸ Θέατρον, οἱ τάφοι τῶν Ἁγιάδων III, 14, 1 ἐξ τοῦτον τὸν Δρόμον ἰόντι ἀπὸ τοῦ τάφου τῶν Ἁγιάδων, μὲ τὴν ἀγοράν,

τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ταφῆς ἐντὸς τῆς πόλεως, ἢ ὁποῖα ὑπὸ τοῦ ἰδίου μαρτυρεῖται (Ἄρατος 53) διὰ τὴν Σικυῶνα. Εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἔχομεν νόμον καὶ δεισιδαιμονίαν.

19. Δὲν ἀποκλείεται εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Σπάρτης νὰ ἔχομεν ἐπιβίωσιν ἐθίμων τῆς ἐποχῆς τῶν μεταναστεύσεων, ὅτε οἱ νεκροὶ θὰ ἐθάπτοντο παρὰ τὰς σκηνὰς ἢ ἐντὸς τοῦ συνοικισμοῦ διὰ τὸν λόγον τὸν ὅποιον μέχρι σήμερον ἐπικαλοῦνται οἱ Βαντου πρβλ. σημ. 15. Διὰ τὰς μεσοελλαδικὰς ταφὰς πρβλ. Schachermeyr RE 22, 2, 1934. Prähist. Kult. Griechenlands στ. 1461.

20. Οἱ ἀναφερόμενοι ὑπὸ τοῦ Pausανίου τάφοι εἶναι διεσκορπισμένοι, ἀλλὰ πρόκειται πάντοτε περὶ βασιλέων ἢ γενικῶς ἐπιφανῶν προσώπων καὶ ἡρώων, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα μόνον ἐκ τούτου. Διὰ τοὺς βασιλεῖς γνωρίζομεν ὅτι ἐπεκράτει εἰδικὸν καθεστῶς, τὸ ὅποιον φθάνει μέχρι τῆς μετὰ θάνατον ἡρωοποιήσεώς των. Ξεν. Λακ. Πολ. 15, 9 καὶ Ἑλληνικά 3, 1. Περὶ τῆς λαμπρότητος τῶν βασιλικῶν ταφῶν Ἡροδ. VI, 58 πρβλ. καὶ Rhode, Psyche, σ. 165.

21. Διὰ τὰ τεῖχη τῆς Σπάρτης καὶ κυρίως τὰς ἀπόψεις τὰς βασιζομένας ἐπὶ σωζομένων λειψάνων καὶ τῶν κεράμων ἐπικαλύψεως τοῦ πλινθίνου ὑπεργείου τμηματὸς των, πρβλ. τὰς μελέτας τῶν Wace καὶ Dickins, BSA 12 (1905-1906) σ. 284 κ.έ. BSA 13 (1906-1907) σ. 5 κ.έ., ἐπίσης RE III, A 2 (Sparta) στ. 1359.

22. Πρβλ. Paus. III, 12, 7 «μνήμα Ταλθυβίου» III, 12, 9 «μνήμα Ἰαμίδασις» III, 13, 1 «Κυνόρτου τοῦ Ἀμύκλα τάφος» καὶ «Κάστορος μνήμα» III, 1, 3, «μνήμα Ἰακίνθου» III, 13, 1 «Ἴδα καὶ Λυγκέως τάφος» III, 16, 6 «τάφος τῆς Λυκούργου παιδὶ Εὐκόσμου», ὅπου ἀναμφιβόλως ἔχομεν σύγχυσιν ἢ ἀπόπειραν ἢ ἀποδομένην εἰς τὸν Λυκούργον Εὐνομία Ἡροδ. I, 65 κ.έ. νὰ μεταβληθῆ εἰς πραγματικὸν φυσικὸν του τέκνον Εὐκόσμον καὶ ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς τὰς συνήθεις ἐκ τῶν ὑστέρων αἰτιολογικὰς τάσεις. Ἐπίσης III, 19, 6 «Ἀγαμέμνονος μνήμα» εἰς Ἀμύκλας καὶ III, 19, 9 «Μενελάου τάφος» εἰς Θεράπνην, διὰ νὰ μείνῃ εἰς τὰ περισσότερον χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

οί τάφοι τῶν Εὐρυπωντιδῶν III, 12, 8 ἐγγύτατα τοῦ τείχους Δικτύνης ἐστὶν ἱερὸν καὶ βασιλικοὶ τάφοι τῶν καλουμένων Εὐρυπωντιδῶν, μὲ τὸ ἱερὸν τῆς Δικτύνης, αὐτὸ τοῦ Θεοπόμπου τοῦ Νικάνδρου III, 16, 6 εὐρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Λυκούργου, εἰς τὰς Λίμνας δηλαδή, ἀναφέρονται κυρίως ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι ἔχουν ιδιαίτερα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ δὲν μᾶς βοηθοῦν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παρουσίας ἢ μὴ ἐνὸς νεκροταφείου. Ἀποδεικνύεται ἀναμφιβόλως, ἐκ τῶν εἰδήσεων αὐτῶν, ἢ διασπορὰ τῶν τάφων εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς πόλεως, τόσον πλησίον τῶν ἱερῶν, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων, ἀλλὰ πάντοτε πρόκειται περὶ μυθικῶν μορφῶν ἢ ἐπιφανῶν προσώπων, τὰ ὅποια ἐτύγχανον μεγαλύτερας τῆς κατ' ἄνθρωπον μοίρας ὡς πρὸς τὸν τάφον, δεδομένου ὅτι καὶ ἀφηρωίζοντο. Διὰ τοὺς βασιλεῖς ἐπίσης γνωρίζομεν, ὅτι καὶ ὅταν ἐπιπτον κατὰ τὰς μάχας μακρὰν τῆς πατρίδος μετεφέροντο καὶ ἐθάπτοντο εἰς τὴν Σπάρτην²³, ἀλλὰ τὸ βασικὸν ἐρώτημα εἶναι ποῦ καὶ πῶς ἐθάπτοντο οἱ ἄλλοι ἄρχοντες, Ἔφοροι, Πατρόνομοι, Βιδιαῖοι, οἱ ἀποθνήσκοντες κατὰ τὴν θητείαν τῶν, ὅπως καὶ πολεμισταὶ θανόντες ἐν πολέμῳ. Ἐθάπτοντο ὡς ἰδιῶται εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους ἢ εἰς ἐπίσημον τάφον τῆς πόλεως; Εἶναι ἐρώτημα τὸ ὅποιον πρέπει νὰ τεθῆ ἔστω καὶ ἂν δὲν δύναται νὰ εὐρεθῆ ἐπὶ τοῦ παρόντος μία ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις. Τὸ γεγονός ὅτι ὑφίσταται ἀπαγόρευσις ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων τῶν νεκρῶν εἰς ἐπιταφίους λίθους (Πλουτ. Λυκούργ. 27. Inst. Lac. 18) ἐκτὸς «τῶν ἐν πολέμῳ καὶ τῶν γυναικῶν τῶν ἱερῶς ἀποθανόντων»²⁴ προϋποθέτει ἴσως ὡς ἀναγκαίαν τὴν μεταφορὰν εἰς τὴν Σπάρτην τῶν κατὰ τοὺς πολέμους φονευομένων, ἂν καὶ δὲν μᾶς διαφωτίζη ὡς πρὸς τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἐθάπτοντο οὗτοι. Αἱ σχετικῶς ὀλίγαι ἐπιγραφαὶ «ἐν πολέμῳ»²⁵, ἐπὶ ἐπιτυμβίων λίθων εὐρισκομένων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης, προέρχονται ἐκ τυχαίως περισυλλεγέντων ἀρχαίων, τὰ ὅποια καὶ ὅταν ἀναγράφουν θέσιν ἀνευρέσεως, αὕτη εἶναι ἢ ὑπὸ τῶν παραδοσάντων δηλωθεῖσα καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε ὑποπτος, ἂν ὄχι σκοπίμως ἀνακριβής²⁶. Τὸ θέμα ἐπομένως τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ἐκτὸς τῶν τάφων τῶν βασιλέων καὶ τῶν

23. Πλουτ. Λυκούργ. 27 καὶ Ἅγις 40. Ξενοφ. Ἑλληνικά V, 3. Διόδωρος Σικελιώτης XV, 93, 6 Nepos Ἅγις 8 διὰ τὴν ταφήν τῶν Σπαρτιατῶν Βασιλέων τὰς πληροφορίας τοῦ Ἡροδότου VI, 56-60 καὶ κυρίως τῶν ἐν πολέμῳ θανόντων τῶν ὁποίων δὲν εὐρίσκειτο τὸ σῶμα *ὅς δ' ἂν ἐν πολέμῳ τῶν βασιλέων ἀποθάνῃ, τοῦτω εἰδῶλον σκενάσαντες ἐν κλίνῃ εὖ ἐστρωμένη ἐκφέρουσι* καὶ τὰς ὀρθὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐννοίας εἰδῶλον τοῦ H. Schäfer, Charites, Festschrift Langlotz 1957 σ. 276. Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς δὲ τῶν ὀστέων τῶν βασιλέων ὅπως τοῦ Λεωνίδα καὶ P. E. Corbet, Hesperia 18 (1949) σελ. 106 παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ χρονολογία τὴν ὁποίαν προτείνει δὲν φαίνεται νὰ ἔχη οὐσιαστικὴν ἱστορικὴν βάσιν. Πρβλ. καὶ Bulle, Das Theater zu Sparta, Sitzb. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.Hist. Abt. 1937 Heft 5 σελ. 33.

24. Πρβλ. Van den Boer, Laconian Studies σελ. 294. Ἀνδρόνικος, Πελοποννησιακὰ A (1956) σ. 276 κ.έ. Διὰ τὰς ταφὰς τῶν κατὰ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν πεσόντων Σπαρτιατῶν πρβλ. καὶ Van den Boer ἔ.δ. σ. 288.

25. Π.χ. Tod-Wace, Catalogue 377-IG V, I, 703 «*Αἰνησίας ἐν πολέμῳ*» Tod-Wace, Catal. 386-IG V, I, 107 καὶ Tod-Wace, Catal. σ. 24 κ.έ. Τὸ ἀτύχημα καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἔνδειξιν διὰ τὸ ποῦ θὰ ἠδύνετο νὰ εὐρίσκωνται οἱ τάφοι τῶν. Διὰ τὰς ταφὰς τῶν πεσόντων κατὰ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν καὶ Ἡροδ. IX, 85. Πάντως θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἰδιαιτέραν καὶ τιμητικὴν θέσιν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἢ πλησίον τῆς ἀγορᾶς θέσις ἀκριβῶς λόγῳ τῆς διὰ τὴν πατρίδα θυσίας τῶν. Παραδείγματα τάφων εἰς τὰς ἀγορὰς ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλας πόλεις, ὅταν πρόκειται περὶ μυθικῶν ἡρώων, πρβλ. F. Pfister, Reliquienkult II, σελ. 445 κ.έ. ἀλλὰ ἐπίσης καὶ προσώπων τὰ ὅποια ἐπιθυμῆ ἢ πόλις νὰ τιμηθῇ διὰ τὴν ἰδιαιτέραν τῶν προσφορὰν Pfister, Reliquienkult II, σ. 446. Εἰς τὴν δωρικὴν Κυρήνην ὁ ἰδρυτὴς τῆς πόλεως Βάττος θάπτεται εἰς τὴν ἀγορὰν, Πινδάρου Πυθ. V, 93.

26. Τὰ παραδιδόμενα ἀρχαῖα ἀναφέρονται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὑπὸ σοβαρῶν ἀνθρώπων ὡς εὐρε-

μυθικών μορφών και άλλου νεκροταφείου δια τους άρχοντας και τους άπλους πολίτας παραμένει, ένφ ή έντός πίθου ταφή παρά τό 'Ηρώον τοϋ Εύρώτα²⁷ περισσότερο περιπλέκει παρά διασαφηνίζει τά πράγματα.

Ἡ πληροφορία τοϋ Πλουτάρχου (Inst. Lac. 18) κατά τήν όποίαν ό Λυκοϋργος *ἀνεΐλε δέ και τάς έπιγραφάς τάς έπί τών μνημείων, πλήν τών έν πολέμω τελευτησάντων* όσον και άν δέν είναι δυνατόν νά ληφθῆ κατά γράμμα, δια πολλούς λόγους, ίσως άντανακλῆ μέτρον τών αρχαικών χρόνων, χωρίς νά αποκλείεται ή πιθανότης νά πρόκειται και πάλιν δια τήν άπήχησιν τών εις τάς Ἀθήνας ύπό τοϋ Σόλωνος ληφθέντων αναλόγων μέτρων²⁸. Διότι δέν είναι δυνατόν νά μήν διερωτηθῆ κανείς τί πρέπει νά έννοηθῆ δι' αϋτοϋ. Ἐν τοιοϋτον μέτρον μόνον άπό τοϋ βου αϊώνος είναι νοητόν όποτε θά πρόκειται περι μέτρου συνδεομένου με τήν όλην προσπάθειαν αναδιοργανώσεως τῆς Λακεδαιμονίων Πολιτείας, ύπό τήν πίεσιν τών νέων συνθηκών. Ἀλλά πώς θά ήτο δυνατόν αϋτό, άν οι τάφοι ήσαν διεσκορπισμένοι έντός τῆς πόλεως και ποίος θά άνελάμβανε νά άποχωρίση τάς έπιγραφάς τών έν πολέμω άπό τάς τών έν ειρήνῃ θανόντων; Τοϋτο έχει κάποιαν έννοίαν μόνον άν δεχθώμεν τήν ύπαρξιν και έπισήμου νεκροταφείου τῆς πόλεως, εις τό όποϊον θά έθάπτοντο οι έν πολέμω θανόντες, ίσως και άλλοι άρχοντες και εις τό όποϊον θά έπρεπε νά ύπάρχουν και τά κενοτάφια τών νεκρών, τών όποϊων δέν άνευρίσκοντο τά σώματα, έπί τών λίθων δέ τών τάφων αϋτών θά άνεγράφοντο τά όνόματα τών νεκρών. Τοϋτο θά άπετέλει τό συμπλήρωμα τών τάφων τών βασιλέων και τών άλλων μυθικών μορφών, άπό τήν μίαν πλευράν και τών άλλων ιδιωτικών ταφών άπό τήν άλλην, αι όποϊαι έγίνοντο παρά τάς κατοικίας ή πλησίον τών ιερών και τών άλλων οικοδομημάτων άδιαφόρως. Και τοϋτο θά έπρεπε νά είναι όχι άπλώς έντός τών όρίων τῆς πόλεως, αλλά και εις καλήν έπίσημον θέσιν της, μεταξύ τών συνοικισμών. Ὅσον δύναται νά κρίνη κανείς, με τά γνωστά δεδομένα, τό έπίσημον νεκροταφείον τῆς πόλεως, θά έπρεπε νά είναι πλησίον τῆς άγορᾶς και ίσως ή δυτικῶς τοϋ Θεάτρου περιοχή ή εκατέρωθεν τῆς Μούσγας και πρὸς τήν θέσιν Κοκκινάκι έκτεινομένη. Γνωρίζω βεβαίως ότι ή άποψις περι τῆς ύπάρξεως ένός έπίσημου νεκροταφείου εις Σπάρτην άποτελεΐ μίαν άπό τάς δυνατάς έπί τοϋ προβλήματος ύποθέσεις, αλλά είναι ή δίδουσα τάς καλύτερας άπαντήσεις εις σειράν έρωτημάτων σχετικών με τό θέμα. Διότι άλλως είναι άνεξήγητος ή μη άνεύρεσις τάφων τών γεωμετρικών και τών κλασσικών χρόνων μέχρι σήμερα, όσον και άν ή περιοχή τῆς Σπάρτης θεωρηθῆ ότι είναι αρχαιολογικῶς άνεξερεύνητος, ή και άν γίνη δεκτόν, ότι τό μεγαλύτερον μέρος αϋτών κατεστράφη άπό τάς μεταγενεστέρας και συνεχείς λεηλασίας. Με τήν παραδοχήν ένός τρόπον τινά έπισήμου νεκροταφείου τῆς πόλεως, παραλλήλου πρὸς τάς ιδιωτικᾶς ταφάς τάς διεσπαρμένας έντός τῆς πόλεως και πλησίον τών οικιων, έξηγουῦνται μερικά προβλήματα, άν και όχι όλα. Εις τήν περιπτώσιν αϋτήν, εις τό πρώτον θά είχον θέσιν οι, ως θά έλέγομεν σήμερα, έν ύπηρεσία άποθνήσκοντες, εις τοϋς δευτέρους όλοι

θέντα εις άλλην άπό τήν θέσιν εις τήν όποίαν πράγματι εύρέθησαν, δια τόν φόβον πολλών ιδιοκτητῶν άπό καθυστερήσεις όταν οικοδομοϋν ή άπό παρεμποδίσεις τῆς καλλιιεργείας και άπαλλοτριώσεις.

27. BSA 12 (1905-1906) σ. 281. Ἐνδιαφέρον είναι ότι εύρίσκεται πλησίον τοϋ ιεροϋ. Διά τάς ταφάς έντός και πλησίον τών ιερών πρβλ. και Pfister, Reliquienkult II, σ. 450 κ.έ.

28. Διά τά σχετικά με τάς ταφάς μέτρα τά συνδεόμενα με τόν Σόλωνα, Πλουτ. Σόλων 21. Δημοσθ. 43, 62. Cicer. de Leg. II, 59, 64' πρβλ. και Kübler, Kerameikos VI, I, Die Nekropolen des spätem 8. bis frühen 6. Jahrhunderts, 1959 σ. 93 κ.έ.

οί άλλοι τούς όποιους ό θάνατος εύρισκεν ιδιωτεύοντας. Διότι δέν ύπάρχει άμφιβολία περι τής άπό τών άρχαϊκών χρόνων ύπάρξεως τάφων διεσπαρμένων εις τήν πόλιν. Τήν άπόδειξιν τοϋ γεγονότος αύτου τήν έχομεν τώρα και με τήν άνεύρεσιν και άνασκαφήν τών πρώτων άρχαϊκών τάφων, άσφαλώς τών τάφων μιās οίκογενείας, έντός τής πόλεως και πλησίον κατοικίας και κεραμεικού κλιβάνου, άν όχι και έργαστηρίου όλοκληρου, μεταξϋ τών όποιων ήτο τοποθετημένος και ό νέος μετ' άναγλύφων κοσμημένος άμφορεύς. Διότι τώρα εύκόλως δύναται νά συναχθῆ ότι και τά άλλα άνάλογα τεμάχια²⁹, τά όποια έχουν κατά διαφόρους περιόδους εύρεθῆ εις τήν Σπάρτην, όπως και ό πλήρης άμφορεύς τοϋ Θεάτρου, προέρχονται άπό τάφους ή ταφικά συγκροτήματα. Ένδεικτικόν άπό τής άπόψεως αύτης είναι τό ότι προέρχονται άπό όλα τά σημεΐα τής άρχαίας πόλεως, άπό τήν Μεσόαν ό τοϋ Θεάτρου και ό νέος, άπό τās Λίμνας τά τεμάχια τά εύρεθέντα πλησίον τοϋ Έρώου και τής Όρθίας, άπό τήν Πιτάνην τά τεμάχια τής Μαγούλας, όπως και μερικά άκόσμητα τεμάχια προέρχονται άπό τήν περιοχήν Άγίου Νικολάου, δηλαδή τήν Κυνόσουραν. Διά τής άνασκαφής έπομένως τών πρώτων άρχαϊκών σπαρτιατικών τάφων, έκτός τοϋ ότι κερδίζομεν τήν βεβαιότητα τής έντός τής πόλεως άπό τών άρχαϊκών χρόνων κατασκευής τών τάφων³⁰ και διδασκόμεθα μερικά έκ τών χαρακτηριστικών τής διαμορφώσεώς των, έχομεν και μίαν νέαν άφετηρίαν διά συζήτησιν τών ειδικών και σχετιζομένων με αύτούς θεμάτων, όπως και μερικών γενικών προβλημάτων τής πορείας τής σπαρτιατικής ιστορίας.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΟΥ ΑΜΦΟΡΕΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠ' ΑΥΤΟΝ ΤΑΦΩΝ

Τά περιστατικά τής άνευρέσεως τοϋ άμφορέως έχουν έκτεθῆ ήδη συνοπτικώς³¹, άλλά δεδομένης τής σημασίας τοϋ εύρήματος έν συνδυασμῳ με τήν παρουσίαν ύπ' αύτόν ή καλύτερον περίξ αύτου τών άρχαϊκών τάφων και ένός κεραμεικού κλιβάνου τής αύτης έποχής, δέν είναι άσκοπος ή λεπτομερεστέρα έκθεσις τής πορείας τής άνασκαφής. Διότι παραλλήλως με αύτήν είναι δυνατόν νά συζητηθοϋν και μερικά έκ τών προβλημάτων τά όποια συνάπτονται με τό σημαντικόν διά τήν σπαρτιατικήν ιστορίαν τοϋτο εύρημα. Άτύχημα διά τήν άρχαίαν Σπάρτην ήτο ή μετά τήν άπελευθέρωσιν επί τών έρειπίων της ίδρυσις τής νέας πόλεως ύπό τοϋ Όθωνος, έκκληροϋντος έπιθυμίαν τοϋ πατρός του Λουδοβίκου, ό όποϊος με χαρακτηριστικήν ρωμαντικήν αντίληψιν έπίστευεν ότι διά τοϋ τρόπου τούτου θα έπετυγχάνετο ή άναβίωσις και τοϋ άρχαίου μεγαλείου της³². Άπό τής ένάρξεως ήδη τών έργασιών κατά τά μέσα τοϋ παρελθόντος αϊώνος ήρχισεν ή ταχεία καταστροφή τών μέχρι τότε σφζομένων έρειπίων, τά όποια έσημείωναν οί παλαιότεροι περιηγηταί, και ή χρησιμοποίησις των διά τās νέας οίκοδομάς³³. Τοϋτο

29. Πρβλ. άνωτέρω τās σημειώσεις 5 και 6.

30. Γεωμετρικοί και κλασσικοί τάφοι δέν έχουν μέχρι σήμερα εύρεθῆ εις τήν Σπάρτην και έξακολουθοϋν νά ισχύουν τά ύπό τοϋ L. Ross, *Archaeol. Aufsätze I*, 1855 σ. 56 γραφόμενα "Die Altgriechischen Gräber nach denen ich suchte, gelang es mir nicht zu finden" διά τούς τάφους τών έποχών αύτών.

31. Πρβλ. Α.Δ. 16 (1960): Χρονικά, σ. 102. BCH 85 (1961) σ. 682.

32. Τήν 20ήν Όκτωβρίου 1834 έξεδόθη εις τό Ναύπλιον τό Βασιλικόν Διάταγμα τής άνοικοδομήσεως τής Σπάρτης, ή όποία έκτός τής έπιθυμίας τοϋ Λουδοβίκου φαίνεται ότι συνδέεται και με τοπικά οικονομικά συμφέροντα διότι είχε ζητηθῆ και δι' άναφοράς τών εμπόρων τοϋ Μυστρά ΜΕΕ τόμ. ΚΒ' σ. 200. Πρβλ. και L. Ross, *Reisen des Königs Otto II*, 1848 σ. 11.

33. Πρβλ. Νεστορίδης, *Τοπογραφία τής Άρχαίας Σπάρτης* σ. 59, 89, 93 και τήν διαρπαγήν τοϋ άρ-

είχεν ως συνέπειαν τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν καταστροφὴν παντὸς ἀρχαίου ὄρατοῦ λειψάνου, καὶ συνεχίσθη καθ' ὄλον τὸν 19ον αἰῶνα³⁴. Περιεστᾶλη κάπως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ διὰ τὴν διακοπὴν ἐντελῶς μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα, ὑπάρχουν δυνατότητες διαφυλάξεως τοῦ χώρου. Ἡ ταχεῖα ὁμως ἐπέκτασις τῆς νέας πόλεως, ἡ ὁποία ἐνετάθη κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων πολέμων καὶ τὰ μεταπολεμικὰ ἔτη περιόδους, μὲ τὴν πύκνωσιν τοῦ κατερχομένου ἐκ τῶν πέριξ χωρίων πληθυσμοῦ, ἐδημιούργησε νέα προβλήματα, ἐν πολλοῖς ὀξύτερα. Διότι διὰ συνεχῶν πιέσεων καὶ κατὰ τὰ ἔτη τῆς κατοχῆς παρανόμων οἰκοδομήσεων ἡ πόλις ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ τετράγωνα, τείνουσα νὰ καταστρέψῃ κάθε κατάλοιπον τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας. Παρὰ τὴν ἀπλην τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου, συνεχίζεται ἐπὶ πολλὰ ἔτη, δὲν εἶναι πάντοτε δυνατόν νὰ ἀνακοπῆ ἢ πρὸς τὴν ἀκρόπολιν ἐπέκτασις τῆς πόλεως. Εἰς μερικὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν τετραγώνων ἀναλαμβάνονται προκαταρκτικαὶ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, διὰ τὴν προλάβουσαν νὰ διασώσουν ὅσα εἶναι δυνατόν ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ νὰ ἀποκαλύψουν, θέτοντα αὐτὰ ὡς ἐμπόδιον κατὰ πάσης ἐπεκτάσεως, τὰ ἄλλα μὴ μετακινούμενα μνημεῖα, ὡς τὰ δημόσια οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἱερά. Μία τοιαύτη ἐργασία εἶχεν ὡς συνέπειαν καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν τάφων, τοῦ ἀμφορέως καὶ τοῦ κλιβάνου. Ἡ ἔρευνα τῶν πρὸς μελέτην οἰκοδομικῶν τετραγώνων, ἐπειδὴ εἶναι πρακτικῶς ἀδύνατος ἢ ἀνασκαφὴ ὀλοκλήρου τοῦ χώρου διεξάγεται συνήθως δι' ἀνασκαφικῶν τομῶν, διανοιγομένων εἰς ἀποστάσεις κυμαινομένας ἀπὸ ἕξ ἕως δέκα μέτρα καὶ διασταυρουμένων κατὰ τρόπον ὥστε νὰ εἶναι οὐσιαστικῶς ἀδύνατον νὰ διαφύγῃ οἰονδήποτε οἰκοδόμημα καὶ κάθε σημαντικὸν κινητὸν εὕρημα. Ταυτοχρόνως διασφαλίζεται καὶ ἡ στρωματογραφικὴ μελέτη τοῦ χώρου, ἡ ὁποία μὲ τὴν σειρὰν τῆς εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀφειρητρία διὰ μίαν ἐπέκτασιν ἢ περιορισμὸν τῶν τομῶν, ἀναλόγως τοῦ ἀποτελέσματος τὸ ὁποῖον δίδει καὶ τῶν προοπτικῶν τὰς ὁποίας ἀφίνει νὰ διαφαίνωνται.

Τὸ συγκρότημα τῶν τάφων μετὰ τοῦ κλιβάνου καὶ τοῦ ἀμφορέως ἀνεκαλύφθη κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, εἰς τὸ εὕρισκόμενον εἰς τὸ 113 οἰκοδομικὸν τετράγωνον κτῆμα Βαρβιτσιώτη, τὸ ὁποῖον ὁμοῦ μετὰ τῶν 112 καὶ 114 τετρ. ἐκτείνεται ἀνατολικῶς τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου, εἰς τὸ τρίγωνον δηλαδή τὸ ἀποτελούμενον ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν ὁδὸν Σπάρτης - Τριπόλεως, τὸν μικρὸν δρομίσκον τὸν βαίνοντα ἀπὸ σημείου εὕρισκόμενου νοτιώτερον τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος πρὸς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὸ γῆπεδον. Εἰς μίαν τῶν τομῶν, τὴν διανοιγομένην εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ κτήματος Βαρβιτσιώτη καὶ εἰς ἀποστάσιν ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τὸ κτῆμα Βαμβακίτη δυτικῶς καὶ Τσοῦβαλη νοτίως, ἀνεφάνη τὴν 29ην Ἀπριλίου τοῦ 1960 εἰς τὸ βάθος τῶν 2,10 μέτρων μικρὸν μέρος τοῦ χείλους τοῦ ἀμφορέως³⁵. Ἐκτὸς ὀλίγων ζημιῶν τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῆ ἀπὸ τὴν πίε-

χαίου ὕλικου Philipson, Pelop. σ. 95 ἐπίσης E. Stein: Topographie d. alten Sparta, Programm Glatz 1890 σποράδην.

34. Πολλὰ τῶν νεωτέρων κτηρίων τῆς Σπάρτης, ὅπως ἡ Σπαρτιατικὴ Λέσχη, εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἀμαλίας καὶ Ὁθωνος, ἔχουν κατασκευασθῆ δι' ἀρχαίου ὕλικου, κυρίως τοῦ θεάτρου. Ἐπίσης τὰ πεζοδρόμια τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα κατεστράφησαν τὰ τελευταῖα ἔτη, ἦσαν κατασκευασμένα ἀπὸ ὕλικόν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τοῦτο δὲ ἐκτὸς τῶν πληροφοριῶν τῶν παλαιότερων ἀπεδείχθη καὶ ὅταν οἱ λίθοι τῶν ἀφαιρέθησαν διὰ τὴν τοποθετηθῆ εἰς πολλὰς θέσεις τσιμέντον.

35. Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου καὶ τὰ τετράγωνα 112, 113, 114, εὕρσκεται ὑπὸ τὰ στοιχεῖα L 15 τοῦ γενικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, ἐν BSA 12 (1905-06), πιν. VII. Ἡ ἀνασκαφὴ

σιν τῶν χωμάτων καὶ ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἐργατῶν, ὅτε ἔσκαπτον ὑψηλότερον, κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, δὲν ἔπαθεν ζημίας. Δὲν ἐξήχθη βεβαίως ἀκέραιος, διότι τὰ τοιχώματά του εἶχον διαρραγή ἐκ τῆς πίεσεως τῶν χωμάτων καὶ εἰς ὠρισμένα σημεῖα τὸ ἀνάγλυφον εἶχεν ἀπολεπισθῆ, ἀλλὰ διεσώθη εἰς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Τὸ μικρὸν τεμάχιον τοῦ λαιμοῦ τὸ ὁποῖον ἐλλεῖπει, φαίνεται ὅτι εἶναι παλαιὰ ζημία καὶ μόνον εἰς τὴν κοιλίαν ἐχάθησαν μικρὰ τεμάχια ἀσφαλῶς ἀποτριβέντα³⁶.

Ἡ ἀνασκαφή εἰς τὰ 112, 113 καὶ 114 τετράγωνα ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἔδωσε παντοῦ τὰ αὐτὰ στρωματογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔδειξεν, ὅτι ὅσον προχωροῦμεν ἀνατολικῶς τοῦ ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου καὶ ἐπομένως ἀπομακρυνόμεθα καὶ τῆς ἀκροπόλεως, τόσον ὀλιγώτερα εἶναι τὰ λείψανα τῶν παλαιότερων περιόδων. Τοῦτο ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ τὰς παρατηρήσεις τῶν ἐντὸς τοῦ γηπέδου ἀνασκαφικῶν τομῶν, γεγονός δὲ τὸ ὁποῖον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς χαρακτηριστικὴ ἔνδειξις ἀπομακρύνσεως ἀπὸ ἓνα τῶν συνοικισμῶν καὶ ἀσφαλῶς τῆς Μεσσίας, ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ γηπέδου πρὸς τὴν νέαν πόλιν. Δυτικῶς τοῦ γηπέδου παρουσιάζονται περισσότερα τὰ λείψανα καὶ εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἀσφαλῶς εὐρίσκεται ἡ σπαρτιατικὴ ἀγορὰ τῆς ὁποίας τὸ κέντρον θὰ εὐρίσκεται εἰς σχέσιν ἀσφαλῶς μὲ τὸν ἄξονα τοῦ παλαιότερου θεάτρου³⁷.

Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τῶν τετραγώνων αὐτῶν ἔχομεν πλῆθος ἀπὸ τὰς συνήθεις κεράμους τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Εἰς διάφορα σημεῖα καὶ εἰς τὸ βάθος τῶν 0,30 μ. διεπιστώθη ἡ παρουσία τριῶν ληνῶν διὰ τὴν συλλογὴν καὶ τὴν φύλαξιν τοῦ γλευκούς τῶν αὐτῶν ὀψίμων περιόδων, τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστόν, διότι ὀλόκληρος ἡ περιοχὴ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐκαλεῖτο «στὸ ληνὸ τοῦ Κορφιωτάκη». Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 0,30 μ. εἶναι συνήθη εἰς ὅλας τὰς τομὰς τὰ τεμάχια τῶν βυζαντινῶν πινακίων (πιάτων) μὲ τὸ βαθὺ πρᾶσινον καὶ τὸ κίτρινον χρῶμα. Τὸ βυζαντινὸν στρῶμα κατέχει τὸ μεταξὺ τῶν 0,30 καὶ 1,00 μέτρου βάθος καὶ παρουσιάζεται καθ' ὀλόκληρον τὸν ἐρευνηθέντα χῶρον ἑνιαῖον, χωρὶς διαταραχὰς κατὰ τὰς περιόδους τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε φαίνεται ὅτι ἡ περιοχὴ κατεῖχετο ἀπὸ ἀμπελῶνας. Ἀπὸ τοῦ βάθους τοῦ 1,00 καὶ μέχρι τὸ 1,40 ἢ 1,50 μ. ἐπικρατοῦν τὰ ὄψιμα ρωμαϊκὰ ὄστρακα, ἀπὸ αὐτὸ τῶν 1,40 ἕως τὸ 1,70 τὰ πρῶιμα ρωμαϊκὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικά, ἀπὸ τὸ 1,70 ἕως τὰ 2,00 μέτρα τὰ κλασσικά. Παχύτερον ἀκόμη εἶναι τὸ στρῶμα τῶν ἀρχαϊκῶν, τὸ ὁποῖον κατέχει τὸ βάθος 2,00 ἕως τὰ 2,60 μ. ἐνῶ τὰ γεωμετρικὰ εἰς τὰς ὀλίγας θέσεις εἰς τὰς ὁποίας εὐρέθησαν, εὐρίσκονται μεταξὺ 2,60 - 3,00 μ.³⁸. Ἡ στρωματογραφικὴ διάταξις εἶναι τεταραγμένη εἰς πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν βυζαντινῶν κατοικιῶν, ἐκ τῆς διανοίξεως τῶν ὁποίων εἰς μερικὰς περιπτώσεις τὰ κλασσικά καὶ τὰ

διεξήχθη εἰς δύο φάσεις ἀπὸ τῆς 10ης Ἀπριλίου μέχρι τῆς 5ης Μαΐου καὶ ἀπὸ τῆς 1ης μέχρι τῆς 25ης Ἰουνίου τοῦ ἔτους 1960 διὰ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἐργατῶν.

36. Ἡ συγκόλλησις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἐργαζομένου εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης τεχνίτου Γ. Παπαϊωάννου καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐξετέθη δύο ἐβδομάδας ἀπὸ τῆς εὐρέσεώς του καὶ ἀκόμη πρὸ τῆς λήξεως τῆς ὅλης ἀνασκαφῆς.

37. Πρβλ. καὶ Bulle, *Das Theater zu Sparta* σ. 33 κ.έ. καὶ 49, ὅπου ἐξηγοῦνται πειστικῶς καὶ οἱ λόγοι τῆς χρησιμοποίησεως τῆς ξυλίνης σκηνῆς εἰς τὸ θέατρον τῆς Σπάρτης μὲ τὴν ἀνάγκην νὰ φαίνωνται τὰ μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου.

38. Διὰ τὴν στρωματογραφίαν τῶν ἄλλων ἀνασκαφῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σπάρτης πρβλ. Ἡρῶν παρὰ τὸν Εὐρώτα *BSA* 12 (1905-6) σ. 288 τῆς Ὀρθίας *BSA* 14 (1907-8) σ. 14 κ.έ. *Orthia* σ. 10 διὰ τὴν ἀκρόπολιν ἦτο πολὺ περισσότερον τεταραγμένα τὰ χῶματα διὰ νὰ δύναται νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα.

ἀρχαϊκὰ ὄστρακα εὐρίσκονται καὶ εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, προφανῶς μεταφερθέντα μετὰ τῶν ἐξαγομένων χωμάτων. Τὸ παρθένον ἔδαφος, τὸ παντελῶς ἀδιατάρακτον, εὐρίσκεται εἰς τὴν πλουσιωτέραν δυτικὴν πλευρὰν εἰς τὸ βάθος τῶν 3,20 - 3,30 μ. ἐνθ' εἰς τὴν παρουσιάζουσαν ὀλιγώτερα λείψανα ἀνατολικὴν εἰς τὸ βάθος τῶν 2,80. Ἡ ἐπίχωσις εἶναι τόσον μεγαλυτέρα, ὅσον περισσότερον ἔχει χρησιμοποιηθῆ ὁ χώρος. Εἰς τὸν περὶ τοὺς τάφους χώρον, αἱ τομαὶ εἶχον παρουσιάσει ἐκτὸς τῶν γνωστῶν ὄστράκων καὶ μερικὰ ἐκ τῶν συνήθων εἰς ὅλα τὰ λακωνικὰ ἱερά μικρῶν χειροποιήτων καὶ ἀκοσμήτων ἀγγείων³⁹, ὅπως καὶ τεμάχια τῶν γνωστῶν μεγάλων λακωνικῶν κεράμων μετ' ἐπιματὰ σφραγίδων⁴⁰. Μία δὲ τομὴ περὶ τὰ εἴκοσι μέτρα βορειότερον τοῦ ἀμφορέως ἔδωκε μέγα πύθον προμηθειῶν ἀκόσμητον, εὐρισκόμενον ἐντὸς οἰκίας τῶν ἑλληνιστικῶν ἢ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων κατεστραμμένης ἴσως ἐκ πυρός.

Ἡ τομὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνετοπίσθη ἀρχικῶς ὁ ἀμφορεύς (εἶχεν ἀρχίσει μετὰ τεσσάρων ἐλαιοδένδρων, τὰ ὁποῖα ἐδυσκόλευσαν πολὺ τὴν ὄλην ἐργασίαν) παρουσίαζε μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0,60 τὰ συνήθη ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εἶχον δώσει καὶ αἱ ἄλλαι τομαὶ καὶ τὸ αὐτὸ χρῶμα τοῦ χώματος. Ἀπὸ τοῦ βάθους αὐτοῦ καὶ εἰς τμήμα του μήκους τριῶν μέτρων καὶ πλάτους ἀρχικῶς ἑνός, τὸ ὁποῖον διηυρύνθη ἀκριβῶς διὰ τοῦτο εἰς δύο, εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν, τὸ ἔδαφος ἄρχισε νὰ γίνετα ἐρυθρῶν καὶ διάφορον τοῦ χώματος ὄλων τῶν γειτονικῶν τομῶν, διάφορον ἀκόμη καὶ τῶν ἄλλων τμημάτων τῆς ἰδίας τομῆς. Τὸ παρουσιάζον τὴν ἰδιομορφίαν αὐτὴν τμήμα εὐρίσκεται τυχαίως εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς τομῆς καὶ ἐβαίνειν ἐξαφανιζόμενον μετὰ τὰ δύο μέτρα πρὸς τὰ δύο μέρη. Ἀργότερον διεπιστώθη ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ἐρυθροῦ αὐτοῦ στρώματος γῆς ἦτο 1,90 καὶ τὸ μήκος 1,70 καὶ προήρχετο ἀπὸ τὴν πυρὰν τοῦ κλιβάνου, ὁ ὁποῖος ἀκόμη δὲν εἶχεν φανῆ. Ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 0,70 παρατηρήθησαν τεμάχια μεγάλων χονδρῶν τούβλων τὰ ὁποῖα συνήθως μόνον μετὰ τὸ βάθος τοῦ 1,00 μ. εὐρίσκοντο, ἀναμεμιγμένα μετ' ὄστρακα ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνιστικὰ καὶ εἰς μίαν θέσιν καὶ μετ' κλασσικά. Εἰς τὸ αὐτὸ βάθος τῶν 0,70 εἶχομεν καὶ τεμάχιον λιθίνου ἀγγείου μετ' μικρὰν ἐκβάθυνσιν, ἴσως τριπτήρα καὶ ἀρκετοὺς σχεδὸν ἀσβεστοποιημένους λίθους, οἱ ὁποῖοι διελύοντο κατὰ τὴν ἐξαγωγήν. Ὁλη ἢ τομὴ ἢ ὁποῖα εἶχεν πλάτος 1,00 μέτρον καὶ μήκος 8 μ. ἔδωκε χιλιάδας τεμαχίων κεράμων καὶ τούβλων μετὰ τῶν ὁποίων σημειοῦνται καὶ σχετικῶς ὀλίγα ἑλληνιστικῶν χρόνων ὄστρακα. Εἰς τὸ βάθος τῶν 0,80 - 1,00 μ. καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶν μέτρων ἀπὸ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τομῆς, τῆς ὁποίας ἢ κατεύθυνσις εἶναι ἀνατολικοδυτικὴ, διεκρίνοντο μία σειρά ὁμοίων μετὰ τὰ ἄλλα τούβλων ἀλλὰ ὀρθίως τοποθετημένων, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἐκτισμένων καὶ ἀκριβῶς ἐμπροσθεν αὐτῶν, τὸ χρῶμα τοῦ ἐδάφους παρουσιάζετο ἔτι ἐρυθρῶν. Χωρὶς νὰ θιγοῦν τὰ ὀρθια τούβλα συνεχίζεται ἡ ἐργασία ἀνατολικότερον διὰ νὰ διαπιστωθῆ ὅτι πράγματι αὐτὰ ἀνήκουν εἰς εἶδος στέγης μικροῦ κτίσματος μετ' ἀψιδοειδῆ ἀπόληξιν, ἀγνώστου ἀκόμη προορισμοῦ. Ἐμπροσθεν τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ τὰ χρώματα εἶναι ὑπέρυθρα καὶ τὸ χρῶμα αὐτὸ

39. Ἀνάλογα μικρὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Ἡρώων τοῦ Εὐρώτα BSA 12 σ. 291, τὴν Ἀγγελῶνα BSA 11, σ. 85, τὴν Ὀρθίαν Orthia σ. 106-107 εἰκ. 82, τὸ Ἀμυκλαῖον AM 52 (1927) σ. 59 πίν. XV. Ἀπὸ τὸ ἱερόν εἰς τὴν πρὸς τὴν Μεγαλόπολιν ὁδὸν BSA 13 σ. 169 καὶ τὸ πλῆθος τῶν τελευταίως εὐρεθέντων εἰς τὸν ἀποθέτην τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Ἀλεξάνδρας, Ἔργον 1956 (1957) σ. 100.

40. Διὰ τὰς σφραγίδας τῶν λακωνικῶν κεράμων πρβλ. Orthia σ. 32 καὶ 33 εἰκ. 18 σ. 143-44 καὶ 401. Ἐπίσης BSA 13, σ. 38. Δείγματα ἐξ ἄλλων ἐκτὸς τῆς Λακωνίας θέσεων Ἀ. Ὀρλάνδος, Τὰ Ὑλικά Δομῆς I, σ. 101 σημ. 5 καὶ 103 σημ. 3.

φαίνεται ότι οφείλεται εις τὴν ἔκθεσιν τῶν εις ἀνοικτὴν πυρὰν. Ὅλα τὰ στοιχεῖα εἶναι εἰς τὸ στάδιον αὐτό, ἐνδεικτικὰ πιθανῶν ἐκπλήξεων καὶ διὰ τοῦτο ἐπιβραδύνεται ἡ ἐργασία καὶ ἐντείνεται ἡ παρακολούθησις, πρὸς ἀποφυγὴν καταστροφῆς ἐνδεχομένων ἀρχαίων. Εἰς τὸ βάθος τῶν 1,60 καὶ ἀκριβῶς πρὸ τοῦ στομίου τῆς κατασκευῆς αὐτῆς εὐρίσκονται δύο τεμάχια μεγάλων ἀκοσμήτων ἀγγείων, προερχομένων ἀσφαλῶς ἀπὸ ἀγγεῖα ὡς ὁ ἀργότερον ἀκόμη εὑρεθεὶς μετ' ἀναγλύφων ἀμφορέως, τὰ ὅποια ἀρχικῶς ἀπεδόθησαν εἰς πίθους, καὶ ἀριθμὸς ὀστράκων κλασσικῶν χρόνων. Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 1,40 μ. καὶ εἰς ἀπόστασιν 0,80 ἕως 1,10 ἀπὸ τοῦ στομίου ἀνατολικῶς διαπιστοῦται στρῶμα στάχτης τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 1,60 ὑπερτερεῖ καὶ τοῦ χώματος καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καὶ πρὸς ὄλας τὰς ἄλλας κατευθύνσεις ἐκτὸς τῆς δυτικῆς, ὅπου εἶναι τὸ στόμιον τοῦ κατασκευάσματος. Τόσον ἡ ὑπαρξίς τῆς στάχτης ὅσον καὶ τὸ κτίσμα τοῦ ὁποίου ἀκόμη μόνον τὸ ἄνω μέρος διακρίνεται, ὑποχρεῶνουν εἰς τὴν διεύρυνσιν τῆς τομῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦ στομίου καὶ τῆς στάχτης μέχρι τοῦ πλάτους τῶν 2,80 μ. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν συναντᾶται τότε βαρὺς βυζαντινῶν χρόνων τοῖχος ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 0,40 μὲ τὰ θεμέλια του συνεχιζόμενα εἰς ἀρκετὸν βάθος, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς ἔχει διαταράξει τὴν στρωματογραφικὴν εἰκόνα τοῦ χώρου. Ἀργότερον μόνον θὰ διαπιστωθῇ ἐπίσης, ὅτι ἂν τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου αὐτοῦ εἶχον προχωρήσει 0,20 μ. ἀκόμη, θὰ εἶχον διαλύσει τὸν ἕνα τῶν τάφων καὶ συντρίψει καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν εὐρισκόμενον ἀμφορέα. Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 1,60 ἡ τέφρα παρουσιάζεται ὁλοῦν πυκνότερα ἐκτὸς τῆς βορείας πλευρᾶς, ὅπου ἔχει διαταραχθῆ ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος φθάνει μέχρι τοῦ βάθους τῶν 1,85. Ἐπομένως ἴσως ἡ σχετικῶς ἀραιὰ τέφρα, ἡ ὁποία εὐρίσκεται εἰς τὸ 1,00 - 1,30, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀπομακρυνθεῖσαν κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τοῦ βυζαντινοῦ οἰκοδομήματος καί, εἰς αὐτὸ ἴσως, ὀφείλονται καὶ τὰ κλασσικὰ ὄστρακα. Εἰς τὸ στρῶμα τῆς τέφρας, ἡ ὁποία μετὰ τὸ βάθος τῶν 1,60 εἶναι ἀμιγῆς, ἐνῶ δὲν εὐρίσκονται ὄστρακα ἀγγείων παρὰ τὴν προσεκτικὴν ἐξέτασιν τῆς, ἀρχίζουν νὰ εὐρίσκωνται σχετικῶς πολλὰ ὄστρακα κυρίως μικρῶν, ὅσον δύναται νὰ κριθῇ ἠζῶν, ἴσως καὶ πτηνῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποτεφρωμένα. Ἡ τέφρα συνεχίζεται σχεδὸν συμπαγῆ χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν ἂν τοῦτο οφείλεται εἰς τὴν πίεσιν τῶν χωμάτων ἢ καὶ εἰς ἄλλους λόγους μέχρι τοῦ βάθους τῶν 2,10 μέτρων. Ἐδῶ καὶ εἰς ἀπόστασιν 2,10 ἀπὸ τοῦ στομίου τῆς μετ' ἀψιδοειδῆ κάλυψιν κατασκευῆς διακρίνεται τὸ στόμιον μεγάλου καὶ πλαγίως τοποθετημένου πηλίνου ἀγγείου. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀμφορέως, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται (μετὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ χώρου διὰ τῶν χειρῶν, καθαρισμόν εὐκόλον δεδομένου ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς τέφρας ἡ ὁποία δὲν ἦτο εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τόσον πυκνὴ καὶ συμπαγῆς, ὅσον ὀλίγον ἀνατολικώτερον καὶ βορειότερον) μετὰ τὴν δι' ἀναγλύφων κοσμουμένην πλευρὰν πρὸς τὰ ἄνω (Πί ν. 74α). Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς διακρίνεται ὅτι ἔλλειπει μικρὸν τμήμα εἰς τὸν λαιμὸν καὶ ἔχει ζημίας εἰς τὴν κοιλίαν, ἐνῶ τὰ ρήγματα εἶναι σαφῆ καθ' ὅλον τὸ σῶμά του.

Πρόκειται περὶ μεγάλου ἀμφορέως⁴¹ φέροντος ἀνάγλυφον κόσμον καὶ ὁ ὁποῖος δὲν

41. Διὰ τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν ἀγγείων μετ' ἀνάγλυφον κόσμησιν ὑπάρχει ἀρκετὴ σύγχυσις, διότι καλοῦνται ὅλα πίθοι. Πρβλ. τὴν διατριβὴν τοῦ Jörg Schäfer, Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jahrhunderts, ὅπου περιλαμβάνονται ἀγγεῖα τὰ ὅποια εἶναι ἀναμφιβόλως ἀμφορεῖς, δεδομένου ὅτι ὁ πίθος ἔχει ἐν εἰδικόν σχῆμα, καὶ τὴν ὀρθὴν κριτικὴν τοῦ Ν. Κοντολέοντος σχετικῶς μετὰ τὸ σημεῖον αὐτὸ Gnomon 32 (1960) σ. 719 σημ. 1.

είναι άπλώς τοποθετημένος όριζοντίως επί του έδάφους, αλλά κυριολεκτικώς ένσφηνωμένος ή στερεωμένος, μεταξύ δύο σχιστολιθικών πλακών εκ των οποίων ή μία καλύπτει την μίαν των λαβών και ή άλλη την βάση του και ένός τετραγώνου λίθου, στενώς προσηλωμένου εις τό στόμιόν του (Π ί ν. 74 β). Δέν μένει άμφιβολία ότι ό τρόπος αυτός τοποθετήσεως και στερεώσεώς του, έχει ως σκοπόν νά έμποδίση την εύκολον άπομάκρυνσίν του, διότι πρακτικώς δέν ήτο εύκολον νά έξαχθή άνευ τής προκαταρκτικής άφαιρέσεως των δύο πλακών, των καλυπτουσών βάσιν και λαβήν, και του λίθου του στόμιου. 'Ακόμη και κατά την άνασκαφήν διά νά έξαχθή κατέστη άναγκαία ή θραύσις τής πλακός τής καλυπτούσης τόν πόδα και ή μετακίνησις του άγγελίου πρός νότον, διά νά άπαλλαγή ή λαβή από την έτέραν πλάκα. 'Η λήψις των προστατευτικών αυτών μέτρων διά τόν άμφορέα δέν φαίνεται εις καμμίαν περίπτωσην νά είναι τυχαία και πιθανώτατα όφείλεται εις τόν φόβον τής άφαιρέσεώς του⁴². Παρά τό γεγονός ότι τό άγγειον εύρέθη καλυπτόμενον από την τέφραν, δέν φαίνεται νά έχη ύποστή την επίδρασιν τής πυρᾶς ή άκόμη και εκτεθῆ εις αυτήν. "Ας σημειωθῆ ότι και εις τό έσωτερικόν του, τό όποιον εύρέθη πλήρες χώματος, δέν υπήρχε ούδέ τό έλάχιστον ίχνος τέφρας, τουτο δέ δεικνύει, ότι μετά την τοποθέτησίν του έκαλύφθη διά στρώματος γῆς. 'Η τέφρα μάλιστα, ή όποία βαινει άραιουμένη όσον προχωρούμεν δυτικώς και εις την βάση, είναι πυκνοτέρα, ένφ εις τό στόμιον του άγγελίου πολύ άραιά, δεικνύει επίσης άπομάκρυνσιν από την κυρίαν έστίαν και τόν όγκον τής πυρᾶς. 'Ο άμφορέυς, ως είναι σαφές και εκ του Π ί ν α κ ο ς 74, ήτο τοποθετημένος όριζοντίως επί του έδάφους και με την άκόσμητον πλευράν (διότι μόνον ή μία του πλευρά φέρει την άνάγλυφον κόσμησιν) πρός τά κάτω, ώστε νά είναι όρατή ή κυρία του όψις ή φέρουσα τό άνάγλυφον. Τό ότι ή τοιαύτη τοποθέτησις δέν ήτο τυχαία προερχομένη από πτώσιν ή άλλην αίτίαν, άποδεικνύεται από τά μέτρα στερεώσεως τά όποία έσημειώθησαν ήδη. Τόσον ό άμφορέυς, όσον και ή τέφρα, τής όποίας τό κέντρον έφαινετο ότι δέν ήτο επί τής θέσεως του άμφορέως, έδημιούργησαν άμέσως την έντύπωσιν, ότι εις τόν χώρον έπρεπε νά υπάρχουν τάφοι σχετιζόμενοι πρός αυτόν. Τουτο δέ ένίσχυσαν τά επικαλύπτοντα την λαβήν και την βάση τμήματα των έξεχουσών πλακών. Κατ' αρχάς και προτου καθαρισθῆ από τό έσωτερικόν του άμφορέως τό χῶμα, υπό την έπήρειαν των παρατηρήσεων του Wace⁴³, ό όποιος είχεν άνεύρει πίθον μετ' άπνηθρακωμένων όστών, έθεωρήθη πιθανόν νά πρόκειται περι ταφῆς έντός του άγγελίου, γεγονός τό όποιον άπεκλείσθη μετά την άφαίρεσιν του χώματος και την πλήρη άπουσίαν παντός ίχνους όστών. Χαρακτηριστικόν είναι ότι και ό υπό του Wace εύρεθείς πίθος ήτο πλαγίως τοποθετημένος και επίσης στερεωμένος διά λίθων⁴⁴. Μετά την διαπίστωσιν, ότι δέν περιείχεν όστᾶ δέν έμενεν παρά τό ένδεχόμενον νά είχεν τοποθετηθῆ επί τάφου, νά είχε δηλαδή χρησιμοποιηθῆ ως έπιτάφιον σῆμα⁴⁵.

42. Διά την κλοπήν ως άρετήν και προϋπόθεσιν τής στρατιωτικής ζωῆς και τής προπαιδεύσεως των νέων, πρβλ. Πλουτ. Λυκ. 17 και 18. Πλάτων Νόμοι 663, Β. Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. 2, 9 και Nilsson, Griechische Feste σ. 190 κ.έ. και Gesch. gr. Rel. I² 448 διά την σύνδεσιν με την λατρείαν.

43. BSA 12 (1905-6) σ. 293.

44. Πρβλ. BSA 12, σ. 293.

45. Διά τά έπιτάφια μνημεία πρβλ. τώρα και την επί εύρείας βάσεως τοποθετουμένην και βασικήν μελέτην του Μ. 'Ανδρόνικου, 'Ελληνικά 'Επιτάφια Μνημεία, Α.Δ. 17 (1961/62) σ. 152 κ.έ. Περι των μεγάλων τοποθετουμένων εις τούς άττικούς γεωμετρικούς τάφους άγγείων, κυρίως κρατήρων και άμφορέων,

Πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πληρεστεράς ἀνασκαφῆς ἐζητήθη ἡ ἄδεια τῆς ἐρεύνης ὄλου τοῦ περὶ τὸν ἀμφορέα χώρου, τοῦ εὑρισκομένου μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἐλαιοδένδρων, δηλαδὴ ἐνὸς τετραγώνου 8×8 μέτρων, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε καὶ τὴν θέσιν τοῦ μὲ ἀκανόνιστον ἀψιδοειδῆ ἀπόληξιν κτίσματος. Ἡ στρωματογραφία, ὡς εἶναι φυσικόν, ἦτο ὁμοία μὲ τὴν τῆς τομῆς, ἡ ὁποία διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαπτομένου τετραγώνου. Βυζαντινὰ ὄστρακα μέχρι τοῦ 0,70, ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνιστικὰ μέχρι τοῦ 1,20, καὶ ἐρυθρῶν χῶμα ἀπὸ τοῦ βάθους αὐτοῦ ἐπεκτεινόμενον καὶ βορειότερον τῆς ἀρχικῆς θέσεως τοῦ ἀνοίγματος, εἶχον ἀνευρεθῆ κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς τομῆς. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ διαπιστοῦται, ὅτι ἐκτὸς τοῦ πρώτου αὐτοῦ ἀνοίγματος ὑπάρχει καὶ δεύτερον, χωριζόμενον ἐξ αὐτοῦ διὰ τοιχαρίου καὶ μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐστεγασμένον. Προφανῶς ἔχομεν δίδυμον στόμιον τοῦ αὐτοῦ κτίσματος πρὸ τοῦ ὁποίου πάλιν, μετὰ τὸ βάθος τῶν 1,20, τὰ χῶματα γίνονται ὑπέρυθρα καὶ οἱ λίθοι εἶναι ἀσβεστοποιημένοι. Ἀνατολικῶς τοῦ διδύμου στομίου τοῦ κτίσματος αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶν μέτρων ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 0,60 συναντῶνται τὰ θεμέλια καὶ ἄλλου βυζαντινῶν χρόνων τοίχου βαίνοντος καθέτως πρὸς τὸν εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἐργασίας εἰς τὴν τομῆν, διαφόρου κατασκευῆς καὶ ἐπομένως μὴ ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα καὶ ἴσως οὔτε εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Φθάνει μέχρι τοῦ βάθους τῶν δύο μέτρων, εἶναι ἐκτισμένος μὲ παχεῖαν ἄσβεστον (ἔχουν χρησιμοποιηθῆ πολλοὶ μικροὶ κέραμοι) καὶ σχεδὸν ἐπικάθηται, ὡς διαπιστοῦται ἀργότερον, ἐπὶ τῆς στέγης ἐνὸς τάφου. Παρὰ τοὺς δύο αὐτοὺς βυζαντινοὺς τοίχους εὑρίσκονται τεμάχια μελαμβαφῶν ἀγγείων, εἰς τὸ βάθος τῶν 0,70 - 1,00, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς προέρχονται ἀπὸ τὰς ἐργασίας τῆς κατασκευῆς τῶν θεμελίων κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Πρὸ τοῦ διδύμου στομίου καὶ περὶ τὸ κτίσμα εἰς τὸ ὁποῖον αὐτὸ ἀνήκει εὑρίσκονται χιλιάδες τεμάχια κεράμων καὶ τούβλων, ἀποτελοῦντα παχὺ στρώμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει σχεδὸν καθόλου χῶμα. Μεταξὺ αὐτῶν ἐλάχιστα ὄστρακα εὑρίσκονται, τὰ πλεῖστα χωρὶς γάνωμα ἢ ἄλλην κόσμησιν, ἴσως ἀνήκοντα εἰς ἀγγεῖα κοινὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Εἰς τὴν νοτίαν μόνον πλευρὰν καὶ εἰς τὸ βάθος τῶν 1,80 μ. συναντῶνται ἀρκετὰ τεμάχια μεγάλων ἀγγείων, ἀνήκοντα πιθανώτατα εἰς ἀμφορεῖς, ἀναλόγους μὲ τὸν εὐρεθέντα, εἰς καλὴν κατάστασιν, ἀλλὰ ἀκόσμητα. Τὰ περισσότερα φαίνεται ὅτι εἶναι στόμια ἀμφορέων καὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι δὲν παρουσιάζουν καλὴν ὄπτησιν. Μὲ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου πρὸ τῶν στομίων κερδίζεται μία καλὴ εἰκὼν τοῦ κτίσματος (Πί ν. 75α) ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ὅτι πρόκειται περὶ θαλάμων κεραμικοῦ κλιβάνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχεν ὁ θόλος, εἰς τὸν ὁποῖον δίδυμον θάλαμον ἐτίθετο ἡ καύσιμος ὕλη. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ εἶδους πυραύνου ἢ καμίνου φούρνου καὶ τοῦτο ἐνισχύεται ἐκ τῆς πρὸ τῶν θαλάμων παρουσίας τοῦ ὑπερύθρου καὶ σαφῶς καμένου ἐδάφους καὶ τοῦ πλῆθους τῶν κεράμων τῶν τούβλων καὶ τῶν τεμαχίων μεγάλων ἀμφορέων, τῶν τελευταίων εὑρισκομένων κυρίως εἰς τὴν νοτίαν μόνον πλευρὰν. Ἐσωτερικῶς οἱ θάλαμοι αὐτοὶ ἔχουν διάφορον ὕψος κυμαινόμενον μεταξὺ 1,10 καὶ 1,25

F. Poulsen, *Dipylongräber* σ. 42. Περὶ τῶν τάφων τοῦ Κεραμικοῦ, K. Kübler, *Bericht*, VI Intern. Kongr. für Archäol. Berlin 1939 (1940) σ. 428-430 καὶ τοῦ ἰδίου *Kerameikos IV, Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jahrh.* 1943 σ. 3 πίν. 2 καὶ τὸ *Kerameikos VI* σποράδην διὰ τοὺς ἀρχαίκοις τάφους. Διὰ τὴν συνέχισιν τῆς συνηθείας τῆς τοποθετήσεως ἀγγείων πηλίνων καὶ λιθίνων εἰς τοὺς ἀττικοὺς τάφους τῶν κλασσικῶν χρόνων, F. Johansen, *The Attic Grave Reliefs* 1951 σ. 14 καὶ 95. Πρβλ. καὶ Brückner-Pernice, *AM* 1893, σ. 153, ἐπίσης Hampe, *Ein Frühattischer Grabfund*, 1960 σ. 71 κ.έ. Διὰ τὰ ἐπιτύμβια ἀγάλματα, X. Καροῦζος, Ἄριστόδικος σ. 29 κ.έ.

και η στέγη των έχει άψιδοειδές σχήμα και είναι έκτισμένη διά μεγάλων τούβλων άκανονίστως τοποθετημένων. Ως συνδετική ύλη έχει χρησιμοποιηθῆ ἀπλὸς πηλός, ἐνισχυθεὶς διὰ τριμμένων κεράμων ἴσως καὶ προσμείξεως ἄμμου. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πυρᾶς τὸ σύνολον παρουσιάζεται τώρα τσιμεντοποιημένον καὶ αὐτὸ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἄψιδοειδοῦς ἀπολήξεως καὶ τοῦ διαχωριστικοῦ τοιχώματος, ἐξηγεῖ πῶς ἦτο δυνατόν ἢ στέγη νὰ ἀνθέξη τὸ βάρος ἐλαφροῦ θόλου καὶ τῶν πρὸς ὄπτησιν ἀγγείων καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψίν του, τῶν χωμάτων, χωρὶς νὰ ὑποχωρήσῃ. Ὁ διαχωριστικὸς τῶν δύο θαλάμων ἐσωτερικὸς τοῖχος ἔχει κατασκευασθῆ ἐκ μικρῶν μᾶλλον ποταμίων λίθων καὶ κεράμων καὶ προέχει τῆς στέγης κατὰ 0,30, ἢ βᾶσις του δὲ κατὰ τὴν ἐξοδὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήμα μικροῦ πωρίνου κιονίσκου φέροντος ραβδώσεις⁴⁶. Τὸ ὕψος τοῦ κιονίσκου εἶναι 0,28, ἢ διάμετρός του δὲ 0,30 μ.

Αἱ διαστάσεις τῶν δύο θαλάμων τοῦ κλιβάνου αὐτοῦ εἶναι, τοῦ νοτίου (ἀριστεροῦ εἰς τὴν εἰκόνα) βάθος 1,60 τοῦ βορείου 1,40 ἐσωτερικὸν ὕψος 1,25 καὶ 1,15 ἀντιστοιχῶς, πλάτος 0,55 καὶ 0,35. Εἰς τὸν νότιον θάλαμον (ὁ ὁποῖος εἶναι ὀλίγον μεγαλύτερος τοῦ βορείου) εἰς τὸ ὕψος τῶν 0,65 εὐρίσκονται δύο ὅπαι μὲ ἀνοδικὴν φοράν, αἱ ὁποῖαι ἐξέρχονται εἰς τὸ ὕψος τῶν 0,80 καὶ μία ἄλλη ὀπὴ εὐρίσκεται εἰς τὸ διαχωριστικὸν τοιχάριον τῶν δύο θαλάμων εἰς τὸ ὕψος τῶν 0,90. Ἀσφαλῶς ὁ λόγος τῶν ὀπῶν αὐτῶν εἶναι ἢ διευκόλυνσις τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀέρος καὶ ἢ καλυτέρα καθυστερῶν εἰς αὐτὸ καιομένων ξύλων. Τὸ δάπεδον τῶν δύο θαλάμων βαίνει ἀπὸ τῶν στομιῶν πρὸς τὸ βάθος ἀνοδικῶς, ὥστε τὸ ὕψος, ἐνῶ εἰς τὴν ἐξοδὸν εἶναι ὡς ἐλέχθη 1,25 καὶ 1,15, εἰς τὸ βάθος εἶναι 0,50 καὶ 0,35. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῶν δύο θαλάμων εἶναι κατὰμαυρα (ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν καιομένων ξύλων) ἐν ἀντιθέσει μὲ τὰ χῶματα πρὸ τῶν στομιῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐρυθρά, διότι μόνον ἐκ τῶν φλογῶν ἐπηρεάζοντο. Ἴσως αὕτη ἢ ἀνοδικὴ πρὸς τὸ βάθος κατασκευὴ εἶναι σκόπιμος διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν πρὸς ὠρισμένην κατεύθυνσιν διέξοδον τῶν φλογῶν, πρὸς τὴν θέσιν δηλαδὴ, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἦσαν αἱ ὅπαι αἱ φέρουσαι πρὸς τὰ ἄνω, ὅπου θὰ εὐρίσκετο ὁ κυρίως κλιβανὸς ἀποθέσεως τῶν πρὸς ὄπτησιν ἀντικειμένων. Αἱ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τῶν θαλάμων εἶναι εἰς τὴν βᾶσιν πλάτος 3,10, μῆκος 3,50, ὕψος 1,80. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν ἐκτὸς τοῦ χῶματος εὐρίσκονται καὶ ἐλάχιστα μικρὰ ἀπηνθρακωμένα ὀστᾶ. Τὰ ἐντὸς τῶν θαλάμων εὐρήματα δὲν δίδουν καμμίαν ἀπάντησιν διὰ τὸν σκοπὸν εἰς τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο οὗτος, ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν κεράμων καὶ τῶν τούβλων τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς παχὺ στῶμα περὶ αὐτοῦ καὶ τὰ τεμάχια τῶν μεγάλων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἰς τὴν νοτίαν πλευράν του, δὲν ἀφίνουν οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν διὰ τὴν χρῆσιν του. Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἢ καὶ διὰ τὴν ὄπτησιν κεράμων καὶ τούβλων χρησιμοποίησίς του, φαίνεται ὅτι μᾶλλον διὰ τὴν ὄπτησιν μεγάλων ἀγγείων προωρίζετο, τὰ τούβλα δὲ ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θόλου, εἰς τὴν στέγην τῶν θαλάμων, ὡς εἶδος ἐπενδύσεως, διὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τῶν πρὸς ὄπτησιν ἀγγείων. Χαρακτηριστικὸν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι, ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐλαττωματικά καὶ παρουσιάζουν καὶ ἴχνη τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπίδράσεως τοῦ πυρός, τοῦτο δὲ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν. Τὸ πλῆθος τῶν πάντως ἀφίνει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἴσως καὶ τὰ τούβλα ἔχουν πιθανώτατα καμινεuthῆ εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν, εἰς τὸν κλιβανόν, δεδομένου ὅτι δὲν θὰ εἶχε νόημα ἢ ἐξ ἄλλου

46. Εἰς τὸν Πί ν. 75α διακρίνεται σαφῶς ὁ κίων καὶ αἱ ραβδώσεις του, ὅπως γενικῶς καὶ λεπτομέρεια τῆς κατασκευῆς τῆς στέγης τοῦ κλιβάνου καὶ τῶν τοιχωμάτων του.

σημείου μεταφορά και απόρριψής των έδω και ότι εις περίμετρον 150 μέτρων εκ τής θέσεως του κλιβάνου δεν εύρεθη άλλον ανάλογον κατασκευάσμα. Το πάχος του στρώματος των κεράμων και των τούβλων τα όποια όλα είναι εις τεμάχια χωρίς να εύρεθη ούδὲ ἓν πλήρες, έχει εις την βορείαν και νοτίαν πλευράν ὕψος 1,20 μέτρα (ἀπό του βάθους των 0,80 μέχρι των 2.00) εις την δυτικὴν δὲ πλευράν με τὸ αὐτὸ ὕψος μήκος 4,00 και πλάτος 6,00 μ.⁴⁷.

Ἡ ἀνασκαφή με ἀφετηρίαν τὰ στόμια του διδύμου θαλάμου και κατεύθυνσιν τὰς σχιστολιθικὰς πλάκας, αἱ όποια συνεκράτουν τὴν λαβὴν και τὴν βάσιν του ἀμφορέως, συνεχίζεται με ἀνατολικὴν φοράν. Ἐδὼ ὁ χῶρος και ἀπὸ ἀποστάσεως 1,50 - 1,60 μ. ἀπὸ των στομίων δίδει τέφραν, ἡ όποια εἶχε σημειωθῆ και εις τὸν πλησίον τῆς θέσεως αὐτῆς ἀμφορέα με μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι πρὸς τὸ βόρειον μέρος, ὅπου τὰ θεμέλια των βυζαντινῶν τοίχων, είναι τεταραγμένη. Το στρώμα τῆς τέφρας είναι παχύτερον και συμπαγέστερον ὅσον ἡ ἀνασκαφή προχωρεῖ ἀνατολικότερον και τὸ κέντρον της φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται ὑπὸ τὸν βαίοντα ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον βυζαντινὸν τοίχον. Ἡ διάλυσις του τοίχου ὁ όποιος παρουσιάζει και ἐπαναχρησιμοποίησιν ὕλικου παλαιότερων κτισμάτων, ὡς δεικνύουν δύο μικρὰ τεμάχια μαρμάρου, τὰ όποια είναι ἐκτισμένα εις αὐτόν, δίδει τὴν δυνατότητα και του ὑπολογισμοῦ τῆς ἐκτάσεως, ἡ όποια καλύπτεται ὑπὸ τῆς τέφρας. Εἰς ἀπόστασιν 2,40 ἀπὸ των στομίων ὅπου παρουσιάζεται περισσότερον ἀδιατάρακτος ἡ τέφρα έχει πάχος 0,40 ἕως 0,50 μ., κατέχει δηλαδὴ τὸ βάθος των 1,50 ἕως 2,00 μ., ἀλλὰ ἡ περιμέτρος της μόνον κατὰ προσέγγισιν δύναται να ὑπολογισθῆ, διότι μόνον κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν της πλευράν διασφίζεται καλῶς. Δεδομένου ὅτι τὸ μεγαλύτερον πάχος του στρώματος φαίνεται ὅτι είναι περίπου 1,50 μ. βορειοανατολικότερον τῆς θέσεως του ἀμφορέως και με τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αὐτὸ είναι τὸ κριτήριον διὰ τὸ κέντρον της, ἡ περιμέτρος της θὰ ἦτο περίπου 4,00 ἕως 5,00 μ. ἐντὸς δὲ αὐτῆς οὐδὲν ἀπολύτως ὄστρακον εύρεθη, ἀλλὰ ἀρκετὰ ὄστᾶ τὰ πλείστα ἡμιαπηθρακωμένα. Με τὸν καθαρισμὸν του χῶρου ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον, ὅπου ἡ τέφρα δεν είναι ταραγμένη ἀπὸ μεταγενέστερα κτίσματα εις τὸ βάθος των 2,00 μ., παρουσιάζεται ἡ πρώτη σειρά σχιστολιθικῶν πλακῶν, μία των όποιων συνελάμβανε ἢ ἑστερέωνε εις τὸ ἔδαφος τὴν βάσιν του ἀγγείου, διὰ των όποιων ὡς ἀμέσως φαίνεται ἐκαλύπτοντο οἱ τάφοι, εις τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν ὁ πρῶτος των τάφων. Το σκέπασμα του τάφου αὐτοῦ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρεῖς πλάκας εκ των όποιων ἡ μεσαία ὑπερέβαινε κατὰ 0,40 τὸ πλάτος του τάφου και ἐξεῖχε κυρίως πρὸς δυσμὰς, κατὰ τρόπον, ὥστε να καλύπτῃ τὴν βάσιν του ἀμφορέως και να μὴν ἐπιτρέπῃ τὴν εὐκόλον ἐξαγωγήν του. Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφή του ἐσωτερικοῦ του τάφου, οὐδὲν ἀπολύτως κτέρισμα ἔδωσεν. Τὰ ὄστᾶ του νεκροῦ ἐκτὸς των τῆς κεφαλῆς ἦσαν ἐν διαλύσει και ὁ νεκρὸς εἶχε ταφῆ με τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν νότον. Το μήκος του τάφου, ὁ όποιος εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἦτο ἀκριβῶς 2,00 μ., τὸ πλάτος πρὸς τὴν πλευράν τῆς κεφαλῆς δηλαδὴ πρὸς νότον 0,45, πρὸς τὴν θέσιν των ποδῶν 0,40. Το βάθος του είναι 0,40 και ἡ κατασκευὴ του ἐλαφρῶς σκαφοειδῆς, διότι ἐνῶ τὸ πλάτος του εις τὴν στέγην του είναι 0,45 και 0,40, εις τὸ δάπεδόν του είναι 0,40 και 0,35 (με διαφοράν δηλαδὴ 0,05 ἀπὸ του ἐπάνω εις τὸ κάτω μέρος). Σχηματίζεται ἀπὸ ὀρθίας πλάκας και αἱ

47. Ἡ ἐκτασις του χῶρου τὸν όποιον κατέχουν τὰ τεμάχια κεράμων και τούβλων εις τὴν βορείαν και νοτίαν πλευράν δεν ἦτο δυνατόν να μετρηθῆ διότι ἔνεκα των ἐλαιοδένδρων δεν ἐπεξετάθη ἡ ἀνασκαφή.

στεναί του πλευραί αποτελούνται εκ μιᾶς πλακὸς ἐκάστη, ἐκ δὲ τῶν μακρῶν ἡ ἀνατολικὴ ἐκ δύο 1,70 καὶ 0,30 καὶ ἡ δυτικὴ ἐκ τριῶν 0,23, 0,75 καὶ 0,98 (Πί ν. 75β)⁴⁸.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικῶς τοῦ τάφου τούτου κυρίως πρὸς μελέτην τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ στρώματος τῆς τέφρας δίδει ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Διαπιστοῦται, ὅτι τὸ πάχος τῆς βαίνει μειούμενον καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦτον, τὸ πάχος δὲν εἶναι ὁμοιόμορφον, ἀλλὰ ὅτι εἶναι παχύτερον πρὸς τὸ μέρος τῶν ποδῶν, δηλαδὴ πρὸς βορρᾶν. Εἰς ἀπόστασιν 1,25 ἀνατολικῶς τοῦ τάφου καὶ εἰς τὸ βάθος τῶν 1,95 εὐρίσκετο μικρὸν τοιχάριον ὕψους μὲν 0,25 ἕως 0,30 δηλαδὴ μετὰ τὴν βάσιν του εἰς τὸ βάθος τῶν 2,15 καὶ ἐπομένως ἐλάχιστα χαμηλότερον ἀπὸ τὴν στέγην τοῦ τάφου, ἡ ὁποία ἦτο εἰς τὸ βάθος τῶν 2,10. Ἦτο κατασκευασμένον διὰ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων καὶ τὸ πλάτος του μὲν 0,20, ἐνῶ διεσφῆζετο ἐπίσης εἰς δύο μόνον θέσεις μήκους 0,60 καὶ 0,50. Ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν εἶχε πάντως κανεὶς ἦτο, παρὰ τὸ ἐλάχιστον τῶν λειψάνων του, ὅτι εἶχε κατασκευασθῆ διὰ νὰ ἐμποδίξῃ τὴν διασκόρπισιν τῆς τέφρας, τὴν ὁποίαν μᾶλλον περιέβαλε. Ἀπὸ τοῦ τοιχαρίου αὐτοῦ τὰ ἴχνη τῆς τέφρας ἦσαν ἐλάχιστα καὶ ἐμειοῦντο συνεχῶς, ἐνῶ ἐντὸς αὐτοῦ τὸ πάχος ἀνῆρχετο. Εἰς ἀπόστασιν 0,30 ἀπὸ τούτου δὲν εὐρέθησαν οὐδὲ ἴχνη, ἐνῶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν του εἰς ἀπόστασιν 0,30 ἦσαν πάχους 0,40. Ἀτυχῶς πρὸς βορρᾶν ὁ βυζαντινῶν χρόνων τοίχος καὶ πρὸς δυσμὰς οἱ θάλαμοι τοῦ κλιβάνου, δὲν ἔδιδαν τὴν δυνατότητα παρακολουθήσεώς του. Πάντως δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ τοιχάριον νὰ εἶχεν ὡς προορισμὸν τὴν προστασίαν τῆς τέφρας καὶ νὰ ἀπετέλει τὴν βάσιν εἴδους τυμβοειδοῦς κατασκευῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ βορειότερον καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον καὶ τὸ νότιον τμήμα μιᾶς ἐτέρας μεγάλης πλακὸς καλύμματος δευτέρου τάφου, ὅπου τὸ πάχος τῆς τέφρας ἦτο τὸ μέγιστον τοῦ ὅλου χώρου, ἔδωκεν εἰς τὸ βάθος τῶν 2,00 μ. ἕνα σωρὸν ὀστέων. Τὰ περισσότερα δὲν ἦσαν ἐντελῶς ἀπηνθρακωμένα καὶ ἦτο σχετικῶς εὐκόλον νὰ ἀναγνωρισθοῦν. Μεταξὺ αὐτῶν διεκρίνοντο ὀστᾶ ἵππου, σιαγόνες καὶ τμήματα τῶν ὀστέων τῶν ποδῶν, ὀστᾶ μικροτέρων ζώων, ἴσως αἰγῶν καὶ προβάτων καὶ ἀναμφιβόλως ὀστᾶ ἀγριοχοίρων, πλευρικοὶ καὶ ἐξέχοντες τοῦ στόματος ὀδόντες, ὀστᾶ μικροτέρων ζώων, ἴσως λαγῶν καὶ πτηνῶν. Ὅλα τὰ ὀστᾶ ἦσαν ἐντὸς τῆς τέφρας, ὥστε νὰ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι ἐρρίφθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τῆς καιομένης ἐπὶ τοῦ τάφου.

Μὲ τὸν καθαρισμόν τοῦ χώρου μέχρι τῆς μεγάλης πλακὸς ποὺ ἐκάλυπτε τὸν ἄλλον τάφον κατέστη σαφὲς ὅτι ὁ βυζαντινῶν χρόνων τοίχος εἶχε βασισθῆ ἐπὶ τῆς πλακὸς αὐτῆς (Πί ν. 76 α), μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν συντριβὴν τῆς. Εὐτύχημα ἦτο μόνον ὅτι δὲν ἐπροχώρησε νοτιώτερον, ἀλλ' ἔμεινε 0,40 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου ἄκρου του καὶ 0,60 ἀπὸ τοῦ ἀμφορέως, διότι ἄλλως θὰ τὸν διέλυε. Μὲ τὴν διάλυσιν τοῦ τμήματος τοῦ τοίχου τοῦ ἐπικαθημένου ἐπὶ τῆς πλακὸς κατέστη δυνατὴ καὶ ἡ μελέτη τοῦ δευτέρου τάφου. Τὸ βάθος εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη δὲν ἦτο τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ τοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ 0,15 περισσότερον, διότι ἡ στέγη τοῦ πρώτου εὐρέθη εἰς τὸ 2,10 καὶ δευτέρου δὲ εἰς τὸ 2,25 χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξήγησις τῆς διαφορᾶς αὐτῆς, ἡ ὁποία εἶναι μᾶλλον τυχαία. Τὸ μήκος τῆς πλακὸς ἐπικαλύψεως τοῦ τάφου αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἕνα λίθον ἦτο 2,10 καὶ τὸ μέγιστον πλάτος τῆς 1,00 (ὥστε ἐξεῖχε ὄλων τῶν πλευρῶν τοῦ τάφου). Πρὸς τὸ νότιον μέρος μάλιστα ἐξεῖχε περισσότερον, ἦτοι 0,30, καὶ τοῦτο ἐγένετο

48. Εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνεται δυτικῶς τοῦ ἀνοικτοῦ τάφου τόσον ἡ θέσις τοῦ ἀμφορέως ὅσον καὶ τὰ καλύμματα τῶν δύο ἄλλων τάφων ὡς καὶ ὁ εἰς τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως εὐρισκόμενος λίθος εἰς τὴν θέσιν του.

σκοπίμως διὰ νὰ καλύπτῃ καλύτερον τὴν λαβὴν τοῦ ἀμφορέως καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέπῃ τὴν εὐκόλον ἀφαίρεσίν του, ἐνῶ εἰς τὸ βόρειον μόνον 0,10 καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς 0,05. Ἀρχικῶς, ἐπειδὴ ἐξεῖχε τόσον πρὸς τὸ νότιον μέρος καὶ δὲν ἦσαν ὁρατὰ τὰ τοιχώματα τοῦ ὑποκειμένου τάφου, ἐνῶ εἶχεν εὐρεθῆ καὶ ὁ προηγούμενος τάφος, ἐπιστεύθη, ὅτι ἡ πλάξ εἶχεν ἄλλον προορισμὸν καὶ δὲν ἐκάλυπτε τάφον, χρησιμοποιουμένη διὰ κάποιαν τῶν ἐργασιῶν τοῦ κλιβάνου. Μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τεμαχίων τῆς πλακὸς ἢ ὁποῖα, ὡς ἐλέχθη, εἶχε συντριβῆ, διεπιστώθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τάφου. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς πλακὸς ἐφάνη, ὅτι δὲν ὑπῆρχεν οὐδὲ ἴχνος τέφρας ἐντὸς τοῦ τάφου, καὶ τοῦτο εἶναι καὶ μία ἀπόδειξις τῆς στεγανότητος τὴν ὁποίαν ἠσφάλιζεν ἡ πλάξ καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ θραύσις τῆς δὲν ἐγίνεν παρὰ ὅταν ἡ τέφρα εἶχε στερεοποιηθῆ καὶ ἴσως ὁ τάφος εἶχε δεχθῆ χῶματα ἀπὸ τὰ πλάγια. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως ἢ πλήρης ἔλλειψις τῆς τέφρας εἶναι περιέργως καὶ ὡς τὴν μόνην ἐξήγησιν εὐρίσκω τοῦτο, ἐκτὸς ἂν θεωρηθῆ ὡς πιθανόν, ὅτι μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ νεκροῦ εἶχε καλυφθῆ οὗτος καὶ μὲ χῶμα. Ἀλλὰ τότε τὸ ἐντὸς τοῦ τάφου χῶμα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε καὶ χάλικας, ἐνῶ τὸ εὐρεθὲν ἦτο λεπτότατον καὶ ἀπολύτως καθαρὸν, ὥστε νὰ ἔχη μεταφερθῆ ἐκ τῶν πλαγίων ρωγμῶν, τῶν θέσεων δηλαδὴ συνδέσεως τῶν ὀρθίων πλευρικῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου, ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Ἡ κεφαλὴ εὐρέθη καὶ πάλιν εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ τάφου καὶ πλησίον αὐτῆς εὐρέθησαν λαβὴ μελανοχρώμου μικροῦ ἀγγείου σαφῶς ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ δύο μικρὰ τεμάχια ἀναλόγων ἀγγείων. Ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς, δηλαδὴ πρὸς ἀνατολὰς καὶ σχεδὸν εἰς τὸ δάπεδον, εὐρέθη μικρὸς σωρὸς ἀνθράκων καὶ δύο τεμάχια ὀστέων μικρῶν ζώων, εἰς τὸ βόρειον δὲ μέρος τοῦ τάφου παρὰ τοὺς πόδας ἦσαν ἀκόμη τρία ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων. Τὰ ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ, τὰ ὁποῖα ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν πρῶτον τάφον, διεσφάζοντο καλῶς (Πί ν. 76 β), εὐρέθησαν εἰς τὸ βάθος τῶν 0,34. Τὰ ὀστᾶ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν, τοῦ θώρακος καὶ μερικὰ τῆς λεκάνης, ὅπως καὶ αὐτὰ τῆς κεφαλῆς, ἦσαν εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Δύο σημεῖα μόνον εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθοῦν, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κάπως εἶχε συστραφῆ ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ θέσις τῶν ποδῶν, ἢ ὁποῖα ἐδίδεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἦσαν μᾶλλον κεκαμμένα. Ἴσως τοῦτο ἔχει μίαν ἐξήγησιν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ χωρέσῃ ὁ νεκρὸς εἰς τάφον, ὁ ὁποῖος ἦτο μικρότερος τοῦ μήκους του καὶ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν στρέβλωσιν τοῦ σώματος κατὰ τὴν ταφὴν του. Τὰ ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ εὐρέθησαν εἰς ὕψος 0,07 - 0,10 ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ ἴσως τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἔνδειξις περὶ τῆς ταφῆς, ἂν ὄχι ἐντὸς φερέτρου, ἐπὶ τῆς κλίνης ἢ τῆς σάνιδος διὰ τῆς ὁποίας μετεφέρθη. Ὁ νεκρὸς, ὅσον δύναται νὰ κριθῆ ἐκ τῶν ὀστέων καὶ τῶν ὀδόντων κυρίως ⁴⁹, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο ὀρίμου ἡλικίας ὄχι ὅμως προχωρημένης. Περιέργως εἶναι αἱ διαστάσεις τοῦ τάφου αὐτοῦ, διότι ἐνῶ τὸ μήκος του εἶναι συντηρητικὸν πλεονάζει τὸ πλάτος του, δὲν γνωρίζω δὲ ἂν ὑπάρχῃ διὰ τοῦτο ἢ ἂν ἀπαιτεῖται ἐξήγησις. Τὸ μήκος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν του ἦτο 1,65 (ἂν συνυπολογισθοῦν δὲ καὶ αἱ ὀρθιαὶ πλάκες τῶν τοιχωμάτων 1,74), τὸ πλάτος του ἐσωτερικῶς πρὸς τὴν θέσιν τῆς κεφαλῆς (νοτίαν) 0,90 (μὲ τὰς πλάκας τῶν τοιχωμάτων 0,98) πρὸς αὐτὴν τῶν ποδῶν 0,86 (καὶ 0,94). Τὸ βάθος του ἦτο 0,40 καὶ τόσον αἱ στεναὶ ὅσον καὶ αἱ μακραὶ πλευραὶ του ἀπετελοῦντο ἀρχικῶς ἐκ μιᾶς ἐκάστης πλακὸς, ὅπως καὶ ἡ στέγη. Ἐξ ὄλων δέ, μόνον ἡ κατὰ τὴν κεφαλὴν πλάξ ἔχει διαρραγῆ εἰς δύο τεμάχια.

49. Διὰ τοὺς ὀδόντας ἐζητήθη καὶ ἡ γνώμη ὀδοντιάτρου.

Ἡ κάπως σκαφοειδῆς κατασκευὴ τῶν τοιχωμάτων, ἡ ὁποία διεπιστώθη εἰς τὸν προηγούμενον, δὲν ὑφίσταται ἐνταῦθα, διότι μῆκος καὶ πλάτος εἶναι κοινὸν εἰς τὸ δάπεδον καὶ τὴν ὄροφὴν⁵⁰. Ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἡ καλύπτουσα τὸν τάφον πλάξ ἦτο μήκους 2,10, εἶχε δηλαδὴ 0,36 μ. μεγαλύτερον μῆκος ἀπὸ τὸ τοῦ τάφου καὶ ἡ τοποθέτησίς της δὲν εἶχε γίνεαι ὥστε νὰ προέχη ἐξ ἴσου κατὰ τὰ δύο μέρη, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς ὅπου ἦτο ὁ ἀμφορέως.

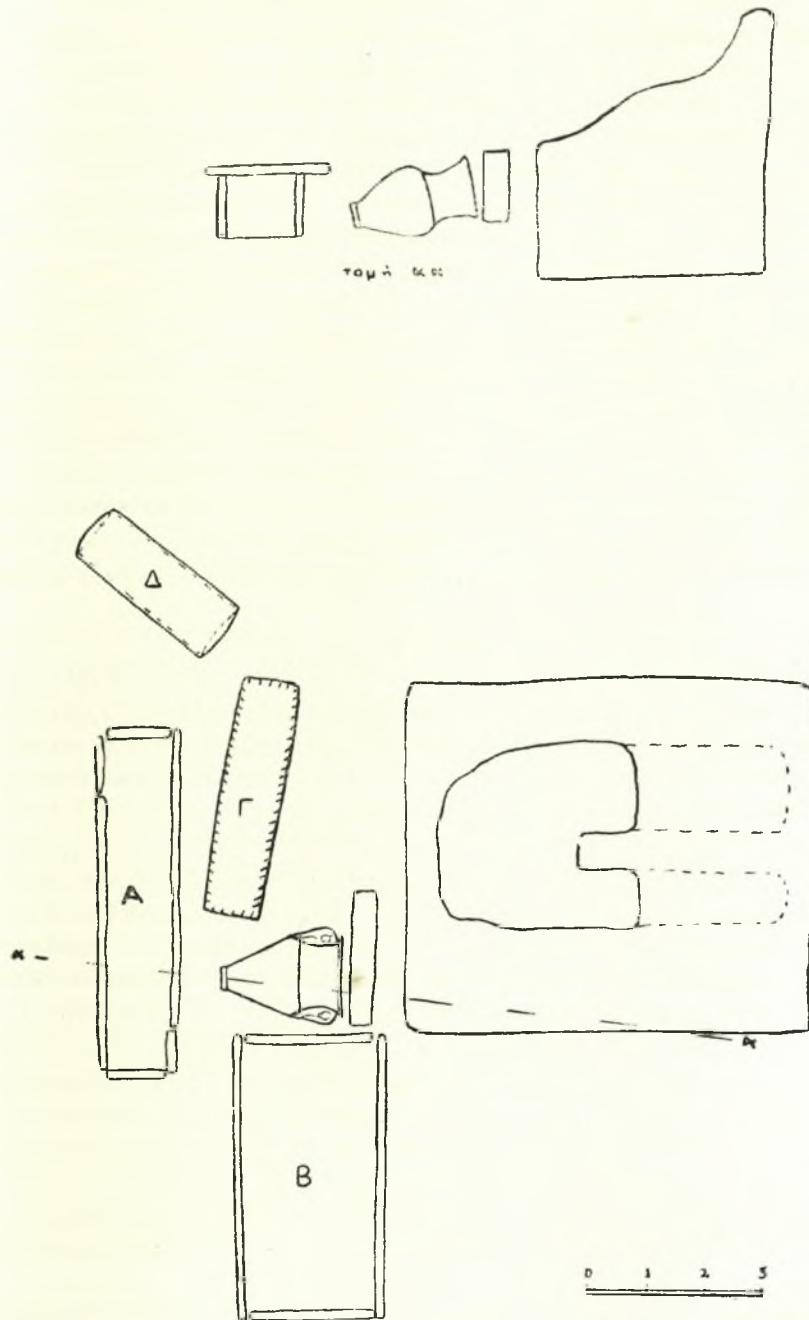
Νοτιώτερον τῆς θέσεως τοῦ ἀμφορέως καὶ μὲ τὴν μίαν πλευρὰν ἐν ἐπαφῇ μὲ τὸν πρῶτον ἀνασκαφέντα τάφον, εἰς ἔτι δὲ μεγαλύτερον βάθος, μὲ τὴν συνέχισιν τῆς ἐργασίας ἀνεφάνη καὶ τρίτη πλάξ, μικροτέρα τῆς προηγουμένης εὐρισκομένην τρόπον τινὰ εἰς τὴν τετάρτην πλευρὰν τοῦ ἀμφορέως (Σχ ε δ. 1). (Μία πλευρὰ ἢ βάσις (πρῶτος τάφος), δευτέρα πλευρὰ ἢ λαβὴ (δευτέρος τάφος), τρίτη πλευρὰ τὸ στόμιον (ὁ τετράγωνος λίθος) πρὸ τῶν στομιῶν τοῦ κλιβάνου καὶ τετάρτη τῆς ἄλλης λαβῆς (ὁ τρίτος τάφος). Τὸ ἄνω μέρος του, δηλαδὴ ἡ καλυπτήριος πλάξ, εὐρίσκεται εἰς τὸ βάθος τῶν 2,45 καὶ ἐπομένως χαμηλότερον τοῦ δευτέρου τάφου 0,25 καὶ τοῦ πρώτου 0,35. Ἦτο δὲ κυριολεκτικῶς θρυμματισμένη, διότι ἀφ' ἐνὸς ἦτο πολὺ λεπτοτέρα τῶν ἄλλων καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν εἶχε λίθινα πλευρικὰ τοιχώματα ὁ τάφος, ὥστε δὲν φαίνεται νὰ εἶχε στερεωθῆ καλῶς. Ὡς ἀνατολικῆ τῆς πλευρᾶς ἴσως ἐχρησίμευε τὸ δυτικὸν τοίχωμα τοῦ πρώτου τάφου, ἂν καὶ μεσολαβῆ ἀπόστασις 0,10 ἀπὸ τὴν ὀρθίαν δυτικὴν πλάκα του, ἐνῶ διὰ τὰς ἄλλας πλευρὰς του, δὲν γνωρίζομεν διατί δὲν ἐτέθησαν πλάκες. Μὲ τὴν συντριβὴν τῆς στεγαζούσης τὸν τάφον πλακὸς ἔχει κονιορτοποιηθῆ καὶ τὸ περιεχόμενον του, τόσον πολὺ ὥστε δυσκόλως καθαρίζεται. Πάντως εὐρίσκονται τὰ ὀστᾶ τοῦ κρανίου, τὰ μόνον ἀναγνωριζόμενα, πάλιν πρὸς τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ τάφου τοποθετημένα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τοὺς δύο ἄλλους τάφους. Ἐπομένως δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἔχομεν κοινὸν προσανατολισμὸν τοῦ νεκροῦ εἰς τοὺς τρεῖς τάφους. Εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν καὶ περίπου εἰς τὴν θέσιν τοῦ στήθους ἢ τοῦ λαιμοῦ εὐρίσκεται μικρὸν ὀστῆϊνον ἀνάγλυφον ἱππάριον μὲ ὀπὴν ἀναρτήσεως εἰς τὴν μίαν πλευρὰν, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς φυλακτόν. Ἴσως τοῦτο εἶναι, ὁμοῦ μετὰ τῶν πλέον εὐθρύπτων ὀστῶν μία ἐνδειξις ὅτι ὁ νεκρὸς ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα. Πρὸς τὴν ἄλλην πλευρὰν ἐλάχιστα ὀστᾶ τῶν ποδῶν διαλύονται, ὅταν ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν ἀέρα. Οὐδὲν ἕτερον κτέρισμα εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου. Αἱ διαστάσεις του, λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν εἶχε πλευρικὰ σταθερὰ τοιχώματα, δυσκόλως ἐμετρήθησαν καὶ μόνον κατὰ προσέγγισιν δίδονται, ἦσαν δὲ μήκους περίπου 1,40, πλάτους 0,40, βάθους 0,20 - 0,25. Ἡ βορεῖα στενὴ πλευρὰ του δὲ ἔφθανε πλησίον τοῦ ἀμφορέως, ἀλλὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότης νὰ μετεῖχε ἡ πλάξ ἐπικαλύψεως του εἰς τὴν στερέωσιν, διότι ἦτο χαμηλότερον τῆς λαβῆς, ἡ ὁποία ἦτο πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Πί ν. 77 γ).

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ τάφου τούτου, ἀνευρέθη καὶ ἓνας ἀκόμη τέταρτος, ἀσφαλῶς παιδικὸς τάφος. Ἡ ταφή εἶχε γίνεαι ἐντὸς ἐνὸς στρωτήρος κεράμου καὶ καλυφθῆ δι' ἐνὸς καλυπτήρος⁵¹, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τοποθετημένοι διαγωνίως ὡς πρὸς τοὺς

50. Εἰς τὸν πρῶτον τάφον ἡ στένωσις πρὸς τὰ κάτω δὲν σημειοῦται μόνον εἰς τὰς μακράς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς στενάς πλευρὰς, διότι εἰς τὴν στέγην τοῦ τάφου τὸ μῆκος ἦτο 2,00 μ., ἐνῶ εἰς τὸ δάπεδόν του 1,85 μ. Εἰς τὸν δεῦτερον εἶναι τὸ αὐτὸ εἰς τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος του.

51. Περὶ κεράμων λακωνικῶν γενικῶς, Ἄ. Ὁρλάνδου, Ὑλικὰ Δομῆς I, 105, κ.έ. Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν διασφῶνται λακωνικοὶ κέραμοι πλησιάζοντες τὸ μῆκος τοῦ ἐνταῦθα ἀναφερομένου. Οἱ καλυπτήρες ἔχουν μῆκος 0,915, ἐνῶ κατὰ τὸν Ὁρλάνδου τὸ μῆκος τοῦ ἐπισήμου τύπου τῶν ἦτο

Σχεδ. 1. Κάτοπις και τομή του ανασκαφέντος χώρου του κλιβάνου μετά των τάφων και του λακωνικού μετ' αναγλύφων αμφορέως

προηγούμενους τάφους (Πίν. 77 α). Ὁ κάτω κέραμος εἶχε τοποθετηθῆ ἐπὶ στρώματος ἐκ μικρῶν λίθων κανονικῶς τοποθετημένων καὶ ἐκ τῶν ὀστέων διεσφύζοντο καλύτερον πάλιν αὐτὰ τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία ἦτο τοποθετημένη εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν. Κτέρισμα δὲν ὑπῆρχεν καὶ τὸ σῶμα ἐκαλύπτετο διὰ τοῦ καλυπτῆρος, ὁ ὁποῖος μόνον εἰς ἓν μέρος εἶχε διαρραγῆ. Ὁ στρωτῆρ διεσφύζετο καλῶς καὶ εἶχε μῆκος 0,95, ὅπερ εἶναι τὸ σύνηθες μῆκος τῶν λακωνικῶν κεράμων, πλάτος δὲ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς 0,35, πρὸς δὲ τὴν πλευρὰν τῶν ποδῶν 0,31· διετῆρει εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τὸ ὠραῖον ἐρυθρωπὸν γάνωμα τῶν λακωνικῶν κεράμων. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οὐσιαστικῶς ἐτελείωσεν ἡ ἀνασκαφή. Τὰ ἐλαιόδενδρα πρὸς ὄλας τὰς πλευρὰς ἀπέκλειον τὴν δυνατότητα τῆς συνεχίσεως, διότι αἱ ρίζαι τῶν δένδρων θὰ εἶχον καταστρέψει τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τοῦ χώρου. Διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον ὅμως ἐπεχειρήθη διὰ τομῶν ἀνά πέντε μέτρα ἡ μελέτη τοῦ χώρου πέραν τῶν ἐλαιοδένδρων, καὶ πρὸς ὄλας τὰς κατευθύνσεις. Ἐξ αὐτῶν μόνον εἰς τὴν βορειαν πλευρὰν καὶ εἰς ἀπόστασιν δέκα μέτρων ἀπὸ τῆς θέσεως τάφων καὶ κλιβάνου ἀνευρέθησαν τμήματα κτισμάτων ἀρχαϊκῶν πιθανώτατα χρόνων ἐν διαλύσει ἐκ τῶν θεμελιῶν βυζαντινῶν οἰκιῶν. Παρὰ τὰ ἀρχαϊκὰ αὐτὰ λείψανα ἀνευρέθησαν, ὅπως καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀκτῶ μέτρων δυτικῶς, τεμάχια ἀρχαϊκῶν ἀγγείων, κυρίως ἀρυβάλλων, μέγας ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εἶχεν εὑρεθῆ καὶ εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Ἀλεξάνδρας εἰς Ἀμύκλας⁵².

3. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΦΕΙΣ

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν: τὸ συγκρότημα τῶν τεσσάρων ἀρχαϊκῶν τάφων μὲ τὸν μεταξὺ τῶν τριῶν πρώτων ἐξ αὐτῶν κείμενον ἀμφορέα, οἱ δίδυμοι θάλαμοι καύσεως ἑνὸς συγχρόνου, ἂν μὴ παλαιότερου τῶν τάφων κεραμικοῦ κλιβάνου καὶ τὰ ὀλίγα λείψανα τῶν ἀρχαϊκῶν κτισμάτων εἰς τὴν βορείως τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου θέσιν. Τὸ συγκρότημα τῶν τάφων παρὰ τὰ διάφορα βάθη εἰς τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν οἱ τάφοι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκει εἰς μίαν οἰκογένειαν⁵³, ὅπως ἴσως καὶ ὁ κλιβάνος καὶ τὰ λείψανα ἀρχαϊκῆς κατοικίας. Ἐὰν τὸ διάφορον βάθος τῶν τάφων ἀποτελῆ μίαν ἐνδειξιν χρονολογικῆς διαφορᾶς τῶν ταφῶν, τότε παλαιότερα εἶναι ἢ τοῦ τρίτου ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι περιεῖχε σῶμα γυναικός, δευτέρα ἢ τοῦ δευτέρου τάφου καὶ τρίτη ἢ τοῦ πρώτου τάφου. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται ὅλαι αἱ ταφαὶ νὰ ἔγιναν συγχρόνως, ἀλλὰ τότε χρειάζεται μία ἐξηγησις διὰ τὸν λόγον τοῦ ταυτοχρόνου θανάτου τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτῆς. Δὲν γνωρίζομεν κανένα σεισμόν ὡς αὐτὸν τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνος, τοῦ 464⁵⁴, εἰς τὴν περίοδον εἰς τὴν ὁποίαν τοποθετοῦνται οἱ τάφοι, ὥστε νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ γεγονός τοῦτο, ἂν καὶ δὲν θὰ ἔλειπαν τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ ἄλλαι αἰτίαι καταστροφῆς, ὅλων τῶν μελῶν μιᾶς οἰκογενείας ταυτοχρόνως, ἢ περισσότερο τῶν ἐνὸς μελῶν τῆς.

Πάντως γεγονός εἶναι, ὅτι ἔχομεν τώρα διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Σπάρτην συγκρότημα ἀρχαϊκῶν τάφων ἀνηκόντων ἀσφαλῶς εἰς μίαν οἰκογένειαν καὶ μάλιστα μὲ ἓνα

0,845. Περὶ τῶν κεράμων τῆς Ἀγορᾶς, G. P. Stevens, *Hesperia XIX* (1950) σ. 179. Λίθινος λακωνικὸς κέραμος ἀνευρέθη τελευταίως καὶ εἰς Μεσσήνην, Ἔργον 1960 σ. 166 εἰκ. 182.

52. Εὑρέθησαν εἰς μεγάλας ποσότητας καὶ εἰς διάφορα μεγέθη ἀπὸ 0,05 ἕως 0,15. Ἔργον 1956 σ. 100 κ.έ.

53. Τοῦτο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι χρησιμοποιεῖται ὁ ἀμφορέυς ὡς κοινὸν ἐπιτάφιον σῆμα καὶ διὰ τοὺς τρεῖς τάφους ὑπὸ τῶν ὁποίων περιβάλλεται.

54. Θουκ. I, 101-103· Διόδ. 63-64· Πλουτ. Κίμων 16-17· Πaus. IV, 24.

κοινόν δι' ὅλα τὰ μέλη της ἀμφορέα μετ' ἀναγλύφου κοσμήσεως, ὅστις ἀμφορεὺς φαίνεται ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθῆ ὡς ἐπιτάφιον σῆμα. Ἡ ἐποχὴ τῶν τάφων πρέπει νὰ θεωρηθῆται ὡς ἀσφαλῆς καὶ ἐξάγεται, τόσον ἐκ τῶν ὀλίγων εὐρεθέντων ὀστράκων, ὅσον κυρίως ἐκ τῆς κοσμήσεως τοῦ ἀμφορέως καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 7ου αἰῶνος. Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀπέχουν χρονικῶς οἱ τάφοι ἀπὸ τὸν ἀμφορέα, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν, ὅτι δυνατόν νὰ εἶχε κατασκευασθῆ ὀλίγον παλαιότερον καὶ νὰ ἐχρησιμοποιηθῆ μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ταφῆς, δὲν φαίνεται νὰ ἀποκλείεται ἀπολύτως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἢ ἀπόστασις δὲν θὰ ἦτο μεγάλη. Πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρηθῆται ὡς ἀσφαλές, ὅτι οἱ τάφοι εὐρίσκοντο ἐντὸς τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, δηλαδή ἐνὸς τῶν συνοικισμῶν της καὶ πιθανάτα αὐτοῦ τῆς Μεσῶας⁵⁵ καὶ πλησίον ἀρχαϊκῶν κτισμάτων ἐν ἀποσυνθέσει⁵⁶. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀρχαϊκοῦ κλιβάνου παρὰ τοὺς τάφους μετὰ τὸ πλῆθος τῶν πέριξ αὐτοῦ κεράμων. Βεβαίως ἡ παρουσία τοῦ κλιβάνου ἴσως ἀποτελεῖ μίαν δυσκολίαν διὰ τὴν παραδοχὴν κατοικιῶν πλησίον του, καὶ ἴσως εἶναι μία ἐνδειξις περὶ τοῦ ὅτι τὰ κτίσματα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν, εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκουν εἰς τὰς ἐγκαταστάσεις του καὶ ἀντὶ κατοικιῶν νὰ ἦσαν μόνον ἀπλῶς κατασκευαί, πλησίον τοῦ τόπου τῆς ἐργασίας. Ὁ κλιβανὸς ὅμως, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν θαλάμων τροφοδοτήσεως τοῦ πυρός, δὲν φαίνεται νὰ ἦτο τόσον μεγάλος. Ὁ θόλος του θὰ ἦτο μόνον μεγαλύτερος ἐνὸς συγχρόνου φούρνου ἐκ τῶν

55. Ὡς γνωστὸν ἡ Σπάρτη διεκρίνετο εἰς τέσσαρας συνοικισμοὺς, Πιτάνην, Λίμνας, Μεσῶαν καὶ Κυνόσουραν, οἱ ὅποιοι πολλάκις συσχετίζονται κυρίως εἰς τὴν νεωτέραν ἔρευναν μετὰ τὰς ὄβας, αἱ ὅποια ὅμως δὲν νομίζω ὅτι ἀλληλοκαλύπτονται, διότι αἱ ὄβαι εἶναι περισσότεραι καὶ παραμένουν τὸ συλλογικὸν ὄνομα ἐνὸς γένους ἀνεξαρτήτως τῆς ἐγκαταστάσεώς του. Διὰ τὴν ὄβην πρβλ. A. J. Beattie, *Classical Quarterly*, N.S.I (1951) σ. 48. Wade-Gery, *Essays* σ. 76 καὶ σημ. I. Pareti, *Sparta Arcaica I*, 177, διὰ τὴν ὄβην καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς G. L. Huxley, *Early Sparta*, 1962 σ. 24. Διὰ τὰς θέσεις τῶν συνοικισμῶν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀμφιβολία διὰ τοὺς δύο πρώτους, τὰς Λίμνας ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας καὶ τῆς Πιτάνης ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τῶν κεράμων ἐπικαλύψεως τοῦ τείχους ὑπὸ τοῦ Wace, *BSA* 12, 184 κ.έ. καὶ 13, σελ. 5 κ.έ. μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ χώρου ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Bölte, *RE* III, A (Sparta) στήλ. 1359. Διὰ τὴν Μεσῶαν τὴν ὅποیان ὁ Στράβων, VIII 364 κατὰ τὸν Ἀπολλόδορον προσδιορίζει *Μεσῶαν δ' οὐ τῆς χώρας εἶναι μέρος ἀλλὰ τῆς Σπάρτης, καθάπερ καὶ τὸ Λιμναῖον κατὰ τὸν...* ἐκτὸς τοῦ ἰδίου τοῦ ὀνόματος, τὸ ὅποιον ὑποδεικνύει ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκειται εἰς τὸ κέντρον τῶν ἄλλων συνοικισμῶν, τὰ εὐρήματα τοῦ συνοικισμοῦ τοῦ κειμένου ὑπὸ τὸ ποδοσφαιρικὸν γῆπεδον καὶ ἐκτεινομένου πρὸς τὴν σύγχρονον πόλιν ἀποτελοῦν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Διὰ τὰς παλαιότερας ἀπόψεις πρβλ. Bursian, *Geogr.* II, 121. Stein, *Topographie d. alten Sparta* σελ. 11, Robert, *Paus. als Schriftst.* σ. 161. Τὴν Μεσῶαν θεωρεῖ κατοικίαν τοῦ Ἀλκμᾶνος ὁ Σουΐδας ἀποκαλῶν τοῦτον «*Λάκωνα ἀπὸ Μεσσῶας*». Ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ παρατηρήσεις τοῦ Πολυβίου, V, 22, 1 τῆς γὰρ Σπάρτης τῶ μὲν καθόλου σχήματι περιφεροῦς ὑπαρχούσης καὶ κειμένης ἐν τόποις ἐπιπέδοις, κατὰ μέρος δὲ περιεχούσης ἐν αὐτῇ διαφόρους ἀνωμάλους καὶ βουνώδεις τόπους ὅλοι οἱ συνοικισμοὶ τῆς Σπάρτης ἦσαν εἰς τὸ ἐπίπεδον χαμηλὸν μέρος, τοῦτο δὲ πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν εὐρημάτων. Οἱ ἀνώμαλοι καὶ βουνώδεις τόποι φαίνεται ὅτι εἶχον διαφυλαχθῆ διὰ τὰ ἱερά καὶ ἴσως καὶ διὰ ἄλλα δημόσια οἰκοδομήματα, ὡς ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τοῦ κυκλοτεροῦς ἀγνώστου σκοποῦ τοιοῦτου τῆς ἀκροπόλεως (ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Waldstein *AJA* 8 (1893) σ. 410 κ.έ. *AJA* 9 (1894) σ. 545 πρβλ. καὶ Grosby *AJA* 8, σ. 341-2. *AJA* 9, σ. 212 πρβλ. καὶ X. Χρήστου, Ἄρχαία Σπάρτη σ. 58 ἀλλὰ οὐχὶ ἐπαρκῶς ὡς φαίνεται. Διὰ τὴν Κυνόσουραν δὲν μένει παρὰ ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, δηλαδή ἡ νοτιῶς τῆς συγχρόνου πόλεως τοιαύτη, ἢ ὅποια ὅμως μᾶλλον δὲν συμπεριλαμβάνετο εἰς τὴν ὑπὸ τῶν τειχῶν περιλαμβανομένην ἔκτασιν τῆς πόλεως.

56. Τὰ ὄστρακα εἰς τὴν περὶ τοὺς τάφους καὶ τὸν κλιβανὸν περιοχὴν δὲν ἀφίνουν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ὀλιγώτερον, τῶν ἀρχαϊκῶν περισσότερον, χρησιμοποίησεως τοῦ χώρου, ἂν καὶ τὰ μεταγενέστερα θεμέλια ἔχουν ἀνατρέψει τὴν εἰκόνα τούτου.

χρησιμοποιουμένων μέχρι σήμερα εις τὰ χωρία διὰ τὸν ἄρτον, καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸν ἐμπόδιον διὰ τὴν παραδοχὴν ὑπάρξεως καὶ κατοικιῶν πλησίων του. Ἄσφαλῶς δὲ θὰ ἦτο σύγχρονος μὲ τοὺς τάφους ἢ ὀλίγον παλαιότερος, τὸ δὲ βάθος του εὐρισκόμενον εἰς τὰ 3,80 μ., δηλαδὴ ἐν περίπου μέτρον χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τῶν τάφων, συνηγορεῖ εἰς αὐτὸ, ὀφειλόμενον καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς λειτουργίας του. Ἀποκλείεται πάντως ἢ περίπτωσις νὰ ἦτο ἐν χρήσει μετὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τάφων καὶ τοῦ ἀμφορέως, διότι τότε θὰ εἶχε διαλυθῆ ὁ πρὸ αὐτοῦ εὑρεθεὶς μεταξὺ αὐτῶν ἀμφορεὺς καὶ πιθανώτατα καὶ ὁ δεύτερος καὶ τρίτος ἐξ αὐτῶν. Θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ εὑρεθῶν καὶ τεμάχια κεράμων ἐντὸς τῆς τέφρας, ἂν συνέβαινε τοῦτο, ἐπομένως δὲν μένει παρὰ ἡ διακοπὴ τῆς λειτουργίας του ἀπὸ τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς τῶν τάφων καὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ ἀμφορέως μεταξὺ αὐτῶν. Τὰ περὶ τὸν χώρον εὐρήματα, κέραμοι, τοῦβλα καὶ τεμάχια μεγάλων ἀγγείων, μᾶλλον ἀμφορέων ἀναλόγων μὲ τὸν εὑρεθέντα, δὲν ἀφίνου ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ὅτι πρόκειται περὶ κεραμικοῦ κλιβάνου, σχετικῶς περιορισμένων διαστάσεων. Ἡ ἐποχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει οὗτος, δηλαδὴ ἀπὸ τῶν μέσων μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο ἐν χρήσει οὗτος⁵⁷, ὀλίγον εἶναι γνωστὴ. Ἐπίσης διὰ τοὺς κλιβάνους καμινεύσεως κεραμικῶν ἀντικειμένων καὶ μετάλλων ὀλίγα εἶναι γνωστά. Ὁ προκιμῶνεις κλιβανὸς τῶν Ἀθηνῶν⁵⁸ ἐλάχιστα χρῆσιμα στοιχεῖα παρέχει, ἐνῶ ὁ ἀνασκαφὴς ὑπὸ τοῦ Κ. Ρωμαίου παρὰ τὸν Ἁγ. Πέτρον τῆς Κυνουρίας⁵⁹ ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ διάφορος κατὰ τὸ σχῆμα. Μακρυνὴν ὁμοίότητα πρὸς τὸν κλιβανὸν τῆς Σπάρτης ἔχουν οἱ εὑρεθέντες πλησίον τοῦ Marzabotto καὶ ἀνήκοντες εἰς τοὺς περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου αἰῶνος χρόνους ἐτρουσκικοὶ τοιοῦτοι⁶⁰. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὁμοίότης μὲ τοὺς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου⁶¹ καὶ τῆς Ὀλυμπίας εὑρεθέντας⁶², οἱ ὅποιοι παρὰ τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν δίδουν ἀνάλογον σχηματισμὸν τῶν θαλάμων τῶν δεχομένων τὴν καύσιμον ὕλην. Ὅτι κάμνοι (Fornaces) εἶναι καὶ οἱ διασφῶμενοι αὐτοὶ θάλαμοι τῆς Σπάρτης ἀποδεικνύεται ἐκτὸς τοῦ σχήματος καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν πρὸ αὐτῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐλέχθη, ἦσαν ὑπέρυθρα καὶ σαφῶς εἶχον δεχθῆ τὴν ἐπίδρασιν πυρός. Εἰς τὴν ὀροφὴν τῶν θαλάμων θὰ ὑπῆρχον ὀπαί, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν δὲν ἐσημειώθησαν διὰ τὸν φόβον, ὅτι ἡ ἀφαίρεσις ὄλου τοῦ χώματος ἐκ τῆς στέγης ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν καταστροφὴν των, καὶ εἶχον ἀποφραχθῆ. Ἡ κάπως ἀνοδικὴ φορὰ τοῦ δαπέδου τούτων, ὑποδεικνύει ὅτι αἱ ὀπαὶ διὰ τῶν ὁποίων τὸ πῦρ

57. Ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Dressel-Milchhöfer, AM 2 (1877) σ. 300 κλιβανὸς ἐν Σπάρτῃ (πρβλ. καὶ Tod-Wace, Catal. σ. 231 ἀριθ. 278) δὲν ὑφίσταται καὶ ἴσως καὶ ὁ περὶ αὐτοῦ λόγος ὀφείλεται εἰς παρεξήγησιν ὀφειλομένην εἰς τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ θέσις ἐλέγετο «φοῦρνοι», διότι κλιβανὸς δὲν φαίνεται νὰ εὑρέθη.

58. Kavnadias-Kawerau, Die Ausgrabungen d. Akropolis στ. 120 πιν. Z, 75.

59. K. Romaios, Ein Topferofen bei A. Petros in der Kynurien, AM 33 (1908) σ. 171-182.

60. Brizio, Monum. Ant. d. Lincei, I, σελ. 281. Montelius, Civil. Primit. en Italie I, 107. Romaios ἑ.ἀ. σ. 183.

61. Ancient Corinth, A Guide of the Excavation, 1954 σ. 159 The Tile Factory πρβλ. καὶ Classica I Philology, 36 (1941) σ. 189 σημ. 8. Ὁρλάνδος Ὑλικὰ Δομῆς I, σ. 89.

62. H. Schleif-R. Eilmann εἰς τὸ V Olympia Bericht, 1944 εἰκ. 11 καὶ 13. Ἐπίσης Ὁρλάνδος, Ὑλικὰ Δομῆς I, σ. 91-92 εἰκ. 43 καὶ 44. Διὰ τοὺς κλιβάνους μετάλλων καὶ τὰς παραστάσεις γενικῶς κλιβάνων ἐπὶ ἄγγείων, Ὁρλάνδος ἑ.ἀ. I, σελ. 87 καὶ μὲ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, πρβλ. καὶ Blümner, Technologie τόμ. II, 1879 σ. 23 κ.ἑ. καὶ σελ. 26 εἰκ. 3.

ἐφέρετο εἰς τὸ ἄνω μέρος, τὸν καθ' αὐτὸ χῶρον καμινεύσεως τῶν ἀγγείων, ἦσαν εἰς τὸ βάθος. Ἴσως μόνιμος θόλος τοῦ κλιβάνου δὲν ὑπῆρχεν καὶ θὰ συνέβαινε δ,τι γίνεται δεκτὸν διὰ τὴν περιπτώσιν τοῦ κλιβάνου τῆς Κορίνθου⁶³. Δι' ἐκάστην δηλαδὴ καμινεῖαν θὰ κατεσκευάζετο πρόχειρον περικάλυμμα ἡμισφαιρικὸν ἢ ἡμιπαραβολοειδὲς ἐκ κλαδίσκων λυγαριᾶς καὶ φύλλων πλεκομένων καὶ ἀλειφομένων ἐξωτερικῶς διὰ πηλοῦ. Τὸ πλῆθος τῶν εὐρεθέντων κεράμων καὶ τούβλων, περισσότερον τῶν δευτέρων, τῶν κατακλυζόντων τὸν χῶρον, κυρίως εἰς τὴν δυτικὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τοῦ κλιβάνου, ἔχει τὴν ἐξηγησιν εἰς τὴν κατὰ τὰς καμινεύσεις χρησιμοποίησίν των, διὰ τὰς στρώσεις τούτου ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἐτοποθετοῦντο τὰ ἀγγεῖα καὶ ἴσως εἰς αὐτὸν νὰ ἐκαμινεύοντο καὶ κέραμοι. Τὸ πλῆθος τῶν κεράμων νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ ἔνδειξιν περὶ τοῦ ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἀγγείων, θὰ ἐκαμινεύοντο καὶ κέραμοι, διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία των. Πάντως τὸ σχετικῶς μικρὸν μέγεθός του ὑποδεικνύει ὅτι ἡ κατασκευή του εἶχε γίνεαι κυρίως διὰ τὴν ὄψησιν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν καὶ ἀμφορεῖς ἀνάλογοι μὲ τὸν εὐρεθέντα πρὸ αὐτοῦ μεταξὺ τῶν τάφων. Αἱ ἐξωτερικαὶ του διαστάσεις διὰ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, ὁ χῶρος καμινεύσεως εἶναι 3,10×3,50. (Ὁ Πί ν. 77β δεικνύει τὸν κλιβανὸν ἀπὸ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν μὲ τὸ συγκρότημα τῶν τάφων εἰς τὸ βάθος, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δεῦτερος καὶ τρίτος δὲν εἶχον ἀνασκαφῆ ἀκόμη). Ὁ κλιβανὸς πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς σχέσιν μὲ τὸ πρὸ αὐτοῦ συγκρότημα τῶν τάφων καὶ ἡ ἀνεύρεσις παρὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν τῶν τεμαχίων ἀγγείων τῶν ἀναλόγων μὲ τὸν ἀμφορέα, ἴσως ἀποτελεῖ μίαν περαιτέρω σαφῆ ἔνδειξιν τῆς πιθανότητος νὰ ἔχη καὶ ὁ ἴδιος καμινευθῇ ἐνταῦθα. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἴσως δὲν θὰ ἦτο τολμηρόν, νὰ θεωρηθοῦν οἱ τάφοι ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ κλιβάνου. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ἀμφορεὺς ἐτοποθετήθη διὰ νὰ δείξη τὸν σεβασμὸν τῶν ἐπιζώντων μελῶν τῆς οἰκογενείας εἰς τοὺς νεκροὺς τῆς καὶ μάλιστα διὰ προϊόντος τοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖον ἀνήκεν εἰς τοὺς ἰδίους. Οἱ τάφοι τότε δὲν εὐρίσκοντο μόνον πλησίον τῆς κατοικίας τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ πλησίον τοῦ τόπου τῆς ἐργασίας τῆς, καὶ ὁ ἀμφορεὺς ἦτο σῆμα τῶν τάφων καὶ ἀπόδοσις σεβασμοῦ. Ὁ περιωρισμένος χῶρος τὸν ὁποῖον κατέχει ὁ κλιβανὸς καὶ αἱ μικραὶ διαστάσεις του ὑποδεικνύουν σαφῶς ὅτι οὗτος ἀνήκεν εἰς οἰκογενειακὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἴσως δὲν εἶχε καὶ ἀνάγκην ξένου προσωπικοῦ, ἐκτὸς ἴσως ὀλίγων Εἰλώτων. Σειρὰ ὀλόκληρος προβλημάτων ἀνακύπτει ἐκ τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς τῶν τάφων τῆς πλησίον τοῦ κλιβάνου θέσεως, τῆς διαφόρου ἡλικίας τῶν νεκρῶν καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως ἢ ἀχρηστεύσεως τούτου. Ἡ μεταξὺ τῶν τάφων τοποθέτησις τοῦ ἀμφορέως καὶ μάλιστα μὲ ἰδιαιτέραν διὰ τὴν διαφύλαξίν του φροντίδα, εἶναι μία σαφῆς ἀπόδειξις, ὅτι ἡ οἰκογένεια δὲν ἐξέλιπε μὲ τοὺς νεκροὺς τῶν τάφων αὐτῶν καὶ ἴσως ἡ ἀχρηστεύσις τοῦ κλιβάνου συνδέεται μὲ τὴν ἀλλαγὴν ἀπασχολήσεως τῶν ἀπογόνων τῆς, ἢ καὶ μὲ μίαν γενικωτέραν μεταβολὴν εἰς τὸν προσανατολισμὸν τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς. Τοῦτο μάλιστα εἶναι ἓνα ἰδιαιτερον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἢ ἀνασκαφῆ ἐπιτρέπει νὰ συζητηθῇ καὶ διὰ τοῦτο θὰ ἐπανέλθωμεν, διότι ἡ ἀντιμετώπισις του δίδει καὶ μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸ θέμα τῶν νεκρῶν τῶν τάφων καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ κλιβάνου.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὁ τρόπος συνδέσεως τῶν τάφων μεταξὺ των διὰ τοῦ ἀμφορέως δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ὅτι ἀνήκουν εἰς μίαν οἰκογένειαν καὶ ὅτι πρόκειται περὶ

63. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ὑλικά Δομῆς I, σ. 89.

οικογενειακοῦ νεκροταφείου⁶⁴. Ὁ σωρὸς τῆς τέφρας καὶ ὁ ὄγκος τῆς δὲν παρουσιάζει δυσκολίας διὰ τὴν ἐξήγησιν, ἴσως ὁμως ἀποτελεῖ μίαν ἐνδειξιν ὅτι αἱ ταφαὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ταυτόχρονοι καὶ ἡ ἀΐξις τῆς ὀφείλεται εἰς τὰς διαδοχικὰς προσφορὰς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ πάχος τῆς εἰς τὸν δεύτερον τάφον ὑποδεικνύει ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ παλαιότερος, εἰς τὸν πρῶτον ἢ τέφρα εἶχεν μικρότερον πάχος καὶ εἰς τὸν τρίτον ἐλάχιστον. Τὰ τμήματα τοῦ ἀνατολικῶς εὐρεθέντος τοιχαρίου προφανῶς εἶχον ὡς σκοπὸν νὰ προστατεύσουν αὐτὴν ἀπὸ τὸν διασκορπισμὸν ἦσαν δηλαδὴ εἶδος ταπεινοῦ τύμβου⁶⁵. Ἐντὸς τῆς τέφρας δὲν παρετηρήθη στρώμα ἢ σωρὸς λίθων, ὅπως ἔχει σημειωθῆ εἰς παραδείγματα ἄλλων ταφῶν⁶⁶ καὶ οὔτε πλησίον αὐτῆς, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότης νὰ ὑπῆρχον εἰς τὴν πλευρὰν εἰς τὴν ὁποίαν ὁ βυζαντινὸς τοῖχος εἶχεν ἀνατρέψει τὴν ἀρχικὴν κατάστασιν τοῦ χώρου. Τὸ πάχος καὶ ἡ σχεδὸν συμπαγῆς κατάστασις τῆς τέφρας εὐρίσκει, κυρίως τὸ δεύτερον, μίαν ἐξήγησιν, ἂν δεχθῶμεν τὴν δι' ὕγρου σβέσιν τῆς πυρᾶς, ὡς γνωρίζομεν χαρακτηριστικῶς ἐκ τοῦ Ὀμήρου⁶⁷. Τὰ εὐρεθέντα ἐντὸς τῆς τέφρας ὅσα προέρχονται ἐκ τῆς καύσεως τῶν προσφορῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς μετὰ τὴν ταφήν. Μίαν δυσκολίαν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν

64. Οἱ οικογενειακοὶ τάφοι εἶναι συνήθεις ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἢ ἄποψις δὲ τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, Τὰ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, Ἐπετ. Φιλ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν, 12 (1961-62) σ. 293 ὅτι οἱ θαλαμοτοιοὶ τάφοι εἶναι οικογενειακοί, ἐνισχύεται ὄχι μόνον ἐκ τῶν πολλῶν κατὰ τάφον ταφῶν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς χρονικῆς τῶν διαφορᾶς. Οἰκογενειακοὺς τάφους πρβλ. Ἀρκάδες, *Annuario S. Atene* 10-12 (1931) σ. 181. Μαραθῶνα, *AA* 1935 σ. 181 πρβλ. καὶ Wiesner, *Religionsgesch. Vers. und Vorarb.* 26 (1938) σελ. 122.

65. Τύμβοι εἶναι γνωστοὶ ἤδη εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, Γ. Μυλωνᾶ, Μυκηναϊκὰ Ἐθιμα Ταφῆς, Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθηνῶν 12 (1961-62) σ. 273 κ.έ. τοῦ ἰδίου καὶ Ὀμηρικὰ καὶ Μυκηναϊκὰ Ἐθιμα Ταφῆς, Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ. 4 (1953-4) σ. 263-285 καὶ *Homeric and Mycenaean Customs*, *AJA* 52 (1948) σ. 56-81 καὶ *The Cult of the Dead in Helladic Times*, *Studies in Honor of David Robinson I*, σ. 64-105. Ἀνδρόνικος, Ὀμηρικὰ καὶ Μυκηναϊκὰ Ἐθιμα ταφῆς, Ἑλληνικά 17 (1960) σ. 40-64 καὶ *A.Δ.* 17 (1961/62) σ. 153 κ.έ. Πρωτογεωμετρικοὶ τύμβοι τοῦ Κεραμεικοῦ, Κ. Kübler, *Kerameikos, I* σ. 180 ἐπίσης Kübler, *Die Gräber des 12. - 8. Jahrh. in Kerameikos*, *VI Int. Kongr. f. Archaeol.* 21-26 August 1939 (Berlin 1940) σ. 428-430 μὲ σχέδιον τῶν τύμβων. Πρβλ. καὶ Ἀνδρόνικον *A.Δ.* 17 (1961/62) σ. 176 κ.έ. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Kraiker στὸν Kraiker-Kübler, *Kerameikos I*, σ. 1 ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχον τύμβοι λόγῳ τῆς μεγάλης γεινιάσεως τῶν τάφων προέρχονται ἐκ τῆς λανθασμένης θέσεως περὶ τῶν τύμβων ὡς ἀνηκόντων εἰς ἓνα μόνον τάφον. Τοῦτο ὁμως δὲν εἶναι ὀρθόν διότι συνδέονται μὲ περισσοτέρους τάφους, μιᾶς οἰκογενείας ἢ μιᾶς ὀμάδος καὶ ἴσως εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ τύμβος τονίζει τὴν ἐνότητα ἀκριβῶς τῶν νεκρῶν μιᾶς ὀμάδος καὶ ἐξωτερικῶς. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν τάφων τῆς Σπάρτης τὸ τοιχαριον τὸ δυνάμενον νὰ θεωρηθῆ ἀφετηρία τοῦ τύμβου περιλαμβάνει τοὺς τρεῖς τάφους τοὺς περὶ τὸν ἀμφορέα καὶ ἴσως καὶ τὸν παιδικὸν τὸν ἐντὸς τοῦ κεράμου. Περὶ τῶν γεωμετρικῶν τύμβων ἄλλων περιοχῶν πρβλ. Ἀνδρόνικον, *A.Δ.* 17 (1961/62) σ. 176 κ.έ. Περὶ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων Kübler, *Kerameikos, VI*, 101 κ.έ. Περὶ τῶν τύμβων ἐξωελληνικῶν περιοχῶν πρβλ. καὶ Tschumi, *Urgeschichte* σ. 127 κ.έ. τὸ κεφάλαιον *Grabhügel und Grabritzen der Halstattzeit* καὶ Hoernes, *Urgeschichte der Kunst*, Index.

66. Οἱ σωροὶ λίθων ἐπὶ τῆς τέφρας εἶναι συνήθεις ἐπίσης ἀπὸ τῶν πρῶτων χρόνων. Διὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σωρὸς λίθων ἐπὶ τῆς τέφρας εἰς τὴν Ἄλῳν τῆς Θεσσαλίας *BSA* 18 (1911-1912) σ. 10. Εἰς τὸν Ἄετον τῆς Ἰθάκης *BSA* 33 (1932-33) σ. 127 κ.έ. εἰς τὸ Βρανέζι τῆς Κωπαΐδος ΠΑΕ, 1904 σελ. 109 *AM* 1905, σ. 132-33. Πρβλ. καὶ Wiesner, *Grab und Jenseits* σ. 39 ἀριθ. 297. Ἀνδρόνικος, *A.Δ.* 17 (1961/62) σ. 176 κ.έ. Τὸν σωρὸν τῶν λίθων ἐπὶ τῆς τέφρας τὸν ἔχομεν εἰς τὸν Ὀμηρον εἰς τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἑκτορος Ω, 798 *αὐτὰρ ὑπερθεν/πυκνοῖσιν λάεσσι κατεστόρεσαν μεγάλοισιν./ρίμφα δὲ σῆμ' ἔχεαν.*

67. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Πατρόκλου Ψ, 250-251 *πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊῆν σβέσαν αἰθοπι οἶνω/ῶσσαν ἐπι φλόξ ἦλθε, βαθεῖα δὲ κάππεσε τέφρη.*

έχομεν εκ του γεγονότος, ότι ο άμφορεύς δέν παρουσιάζει ίχνη πυρᾶς και επίσης δέν περιείχε τέφραν εις τό έσωτερικόν του. Τουτό είναι μία απόδειξις του ότι, ή ή πυρά δέν εκάη πλησίον του, ή ότι πρό αυτης ο άμφορεύς, δια να προφυλαχθῆ, ειχε καλυφθῆ δια στρώματος χώματος. Πάντως και τό στρώμα της τέφρας δέν ήτο εις την θέσιν του άμφορέως, όσον ήτο βορειοανατολικώτερον αυτου, αλλά μόνον ή προηγουμένη κάλυψις του δια χώματος εξηγει διατί εδρέθη πλήρης χώματος και άνευ τέφρας εις τό έσωτερικόν του. Ή πιθανότης να έχη τεθῆ μετά την πυράν των προσφορών δέν δύναται να συζητηθῆ λόγω της ασφαλίσεως του δια των πλακών των καλυπτουσών τους τάφους. Δι' αυτό πρέπει να θεωρηθῆ ως βέβαιον, ότι έτοποθετήθη, εκάλυφθη δια στρώματος χώματος και ήκολούθησεν ή πυρά επί των τάφων⁶⁸. Πιθανώτατα επίσης τό τοιχάριον τό όποιον περιέβαλε την τέφραν και άπετέλει είδος τυμβοειδούς κατασκευῆς, ταπεινῆς βεβαίως, θα ήδύνατο να θεωρηθῆ ότι έχει και ιδιαίτερον νόημα, δηλαδή επιδιώκει να τονίση την ένότητα της καταγωγῆς των νεκρών, ή των μελών μιᾶς οικογενείας, ή όποία εις την Σπάρτην επαιζεν ιδιαίτερον ρόλον⁶⁹. "Αν δεχθῶμεν, ότι έσχηματίσθη τυμβοειδῆς κατασκευή περι ή επί των τάφων, αυτή θα προήλθεν και εκ της προσπαθείας να διαφυλαχθῆ ή τέφρα δια της καλύψεως αυτης και δια σωροῦ χώματος⁷⁰. "Οτι έπρεπε να συμβαίνη κάτι ανάλογον άποδεικνύεται εκ της έλλείψεως τέφρας έξω του τοιχαρίου. "Ασφαλῶς ανάλογον σκοπόν θα είχαν και εις τάφους άλλων περιοχών συσσωρευόμενοι επ' αυτών λίθοι⁷¹, διότι δέν φαίνεται εύκολον τό να δεχθῆ κανεις ότι έρρίπτοντο επί του τάφου δια να άποτελέσουν σῆμα τάφου, ένῳ αυτόν τόν ρόλον τόν ειχεν ταφικόν άγγειον ή στήλη. Ή συσχέτισις και ή εξήγησις αυτη προήλθεν εκ του ότι άργότερον κατεστράφησαν τά ταφικά άγγεϊα ή αφηρηπάγησαν αι στήλαι και έμειναν μόνον οι λίθοι. Δέν άποκλείεται βεβαίως και ή χρησιμοποίησις σωροῦ λίθων ως σήματος, αλλά εις την περιπτωσιν αυτην, ή δέν υπήρχεν άγγειον ή στήλη, ή αυτη θα έτίθετο εκ των ύστερων. Τά εύρεθέντα όστᾶ ζῶων είναι τά κοινά και συνήθη εύρισκόμενα εις τάφους ζῶα, δεδομένου ότι έχομεν ίππων, άγριοχοίρων ή κάπρων, αίγοειδῶν και πολλῶν μικροτέρων ζῶων τοιαυτα. "Οστᾶ ίππων έχομεν και εις τους πρωίμους άττικους τάφους⁷², ένῳ εις τους

68. Δια τόν τρόπον με τόν όποιον εκαιόντο αι προσφοραι επί του τάφου αλλά και μακράν αυτου και γενικῶς δια την δλην διαδικασίαν πρβλ. και Hampe, Ein frühattischer Grabfund 1960 σ. 72 κ.έ. δια τόν ταφικόν τύμβον μετά την καῦσιν σ. 73.

69. Εις την Σπάρτην των ιστορικῶν χρόνων ή οικογενειακή ζωή δια τους άνδρας ήρχιζε μετά τό 30όν έτος, όταν άπηλλάσσετο κάπως ο πολίτης του καθεστῶτος των συσιτίων και της όμαδικῆς ζωῆς Πλουτ. Λυκ. 25. Πρβλ. και Busolt-Swoboda, Griechische Staatskunde³ 1926 σ. 655 κ.έ. (Handb. d. Altertumsw. IV, I, I. Nilsson, die Grundlagen des Spartanischen Lebens, Klio XII (1912) σ. 319 κ.έ. και σημ. 3. Ή ένότης της οικογενείας ήτο ισχυροτέρα εις την Σπάρτην και ταυτοχρόνως βάσις δια την σύνδεσιν του άτομου με την πόλιν.

70. "Αν δεχθῶμεν ότι ή πυρά εσβέσθη δι' υγροῦ επί των τάφων είναι περιεργον πῶς δέν εδρέθησαν και άνθρακες έντός της τέφρας, οι όποιοι δέν θα είχαν καη έντελῶς. "Ανθρακες πάντως δέν εδρέθησαν, όπως δέν εύρέθησαν και όστρακα άγγειων. Τά μόνα εύρεθέντα άντικείμενα ήσαν τά όστᾶ και μάλιστα τά πλέον άνθεκτικά. Τουτό άποδεικνύει την πλήρη καῦσιν των προσφορών, ή την μεταφοράν της τέφρας εκ πλησίον θέσεως επί των τάφων.

71. Πρβλ. σημείωσιν 66 άνωτέρω.

72. "Οστᾶ ίππων εις τόν δρόμον του θολωτου τάφου του Μαραθῶνος BCH 80 (1956) σ. 365 εικ. 7, του "Αργους BCH 83 (1959) σ. 585 δια σκελετους ίππων εις πρωίμους τάφους F. Poulsen, Dipyrlonggräber σ. 22, ένῳ μεταξῶ των τάφων του Κεραμεικου εύρισκονται περισσότερον όστᾶ μικρών ζῶων πρβλ. Kübler, Kerameikos VI, 101 και Festschrift für Friedländer σ. 430. Δια τους αρχαϊκούς άττικους τάφους

τάφους τῆς Θήρας πλεονάζουν αὐτὰ τῶν μικρῶν ζώων⁷³. Ἄλλωστε τὰς θυσίας τῶν μεγάλων ζώων ἐπὶ τοῦ τάφου τὰς γνωρίζομεν καὶ ἐκ τοῦ Ὅμηρου, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἐθύσασεν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατρόκλου (Ψ, 171 κ.έ.) *πίσυρας δ' ἐριαθῆνας ἵππους/ἐσσυμένως ἐνέβαλλε πυρῆ μεγάλα στεναχίζων/ἐννέα τῶ γε ἄνακτι τραπεζῆς κόνες ἦσαν/καὶ μὲν τῶν ἐνέβαλλε πυρῆ δύο δειροτομήσας/δώδεκα δὲ Τρώων μεγαθύμων νείας ἐσθλοὺς/γαλκῶ δηϊόων* καὶ ἐπομένως οὐδὲν νεώτερον στοιχεῖον προστίθεται ἐκ τῶν θυσιασθέντων εἰς τοὺς σπαρτιατικοὺς τάφους ζώων.

Χαρακτηριστικὴ ἦτο ὁμως ἡ ἔλλειψις κτερισμάτων ἐντὸς τῶν τάφων καὶ σύμφωνα μὲ τὴν εἰς τὸν Λυκούργου ἀναφερομένην ἀπαγόρευσιν κατὰ τὴν ὁποίαν (Πλουτ. Λυκ. 27) *συνθάπτειν οὐδὲν εἶασεν ἀλλὰ ἐν φοινικίδι καὶ φύλλοις ἐλαίας θέντες τὸ σῶμα περιέστελλον*⁷⁴. Τοῦτο ὁμως εἶναι ταυτοχρόνως καὶ μία τελετὴ καθαρτικὴ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πνευμάτων τοῦ κακοῦ⁷⁵, τῆς τοιαύτης δὲ ἀπαγορεύσεως ἐξηροῦντο μόνον οἱ βασιλεῖς⁷⁶. Τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν πολυτελῶν ταφῶν ἀπήχησιν ἔχομεν καὶ εἰς τὴν ἐκ τῆς Λακεδαιμονίων Πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλους πληροφορίαν (Ἡρακλείδης Ἀπ. 2, 8. FHG. II, 210) *εὐτελεῖς δὲ ταφαὶ καὶ ἴσαι πᾶσιν εἰσὶ*⁷⁷. Πρόβλημα παραμένει πάντως, καὶ ἂν δεχθῶμεν μίαν ἀπαγόρευσιν σχετικὴν μὲ τὰς ταφὰς εἰς τὴν Σπάρτην, ἂν αὕτη περιορίζεται μόνον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν τάφων ἢ ἂν ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τῶν κόσμησιν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς Ἀθήνας. Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι ἀναλόγους ἀπαγορεύσεις γνωρίζομεν καὶ ἀπὸ ἄλλας πόλεις⁷⁸

τῶν μετὰ τὸν Σόλωνα χρόνων, τοῦτο ἔχει τὴν ἐξηγήσιν του εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου Σόλ. 21 ἀναφερομένην ἀπαγόρευσιν *ἐναγίζειν δὲ βοῦς οὐκ εἶασεν οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν*. Ζῶα ἔχομεν καὶ εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ταφὰς καὶ γνωρίζομεν ὅτι ἐσφάζοντο καὶ ἐτίθεντο εἰς τὴν πυρὰν πρβλ. H. Blümner, *Die Römische Privatleben* σ. 500 (Handb. d. Altertumsw. IV, 2, 2). Αἱ θυσίαι τῶν ζώων ἦσαν συνήθεις καὶ εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἀκόμη καὶ μεγάλων ζώων ὅπως ἵππων. Γ. Μυλωνᾶ, Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἄθ. 12 (1961-62) σ. 318 σημ. 1. Γενικῶς πρβλ. καὶ Nilsson, *Gesch. gr. Rel.* I, 178. Ὅστ' ἵππων εἰς Χεττιτικοὺς τάφους τοῦ 1600-1400 π.Χ. K. Bittel, *Neue Deutsche Ausgr. im Mittelmeergebiet und in vorderen Orient*, 1959, σ. 102.

73. Ἀποκλειστικῶς μικρῶν ζώων εἶναι τὰ εὐρισκόμενα εἰς τοὺς τάφους τῆς Θήρας ὁστ' ἄ. Dragen-dorff, *Thera II*, σ. 126. AM 18, σ. 53 καὶ AM 28, σ. 278 καὶ Ἀθήνας Kübler, *Kerameikos VI*, 101.

74. Εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι πρόκειται περὶ ἀπαγορεύσεως ἐχοῦσης σχέσιν πράγματι μὲ τὴν θεωρουμένην ὡς ἐποχὴν τοῦ Λυκούργου. Πιθανώτατα, ὡς ἔδειξεν ὁ Kessler εἰς τὸ *Plutarchs Leben des Lykurgos* διὰ πολλὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Λυκούργου, πρόκειται μᾶλλον περὶ εἰδήσεως ἐχοῦσης τὴν ἀφετηρίαν εἰς τὰς ἀθηναϊκὰς παραδόσεις περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Σόλωνος ἐπιβληθεισῶν (Πλουτ. Σόλ. 21) ἀπαγορεύσεων πολυτελῶν ταφῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται κατ' ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν Σπάρτην. Πρβλ. Kessler ἔ. ἄ. σ. 90. Περὶ τῶν περιορισμῶν τοῦ Σόλωνος πρβλ. Buschor, AM 55 (1930) σ. 166. Ἐπίσης περὶ τῶν νεκρικῶν νόμων τοῦ Σόλωνος γενικῶς καὶ K. Kübler, *Kerameikos VI, I, Die Nekropolen des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, 1959 σ. 93. Πρβλ. καὶ Cic. de leg. II. 59, 64. Δημοσθ. 43, 62. Πρβλ. X. Καροῦζος, Ἀριστοδόκιος, σελ. 46 κ.έ. 102 σημ. 98. Ἡ εἰδήσις τοῦ Πλουτάρχου περὶ τῶν περιορισμῶν εἰς τὰς σπαρτιατικὰς ταφὰς ἐπεκτείνεται καὶ ἀπὸ τὰ εἰς Ψευδοπλουτ. Inst. Lac. 18, 238 D λεγόμενα.

75. Rhode, *Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* 1894 σ. 209, 3.

76. Ἡροδότου VI, 58. Πρβλ. καὶ Ξενοφ. Λακ. Πολ. 15, 9. Ἑλληνικά 3, 1.

77. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁμως πρόκειται περὶ ἐντελῶς ἄλλης πηγῆς, ἡ ὁποία προφανῶς ἀπήχετ' εἰς τὴν Σπάρτην ἀντιλήψεις τῶν κλασσικῶν χρόνων, τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἰσότητά τῶν πολιτῶν. Ἡ ἔμφασις εἰς τὸν Ἀριστοτέλην εἶναι εἰς τὸ *ἴσαι πᾶσιν εἰσὶ*.

78. Διότι καὶ διὰ τὴν Σολώνειον ἀπαγόρευσιν γνωρίζομεν ὅτι ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου πολυτέλειαν, δηλαδὴ τὴν ἐξωτερικὴν. Ἀναλόγους ἀπαγορεύσεις, δηλαδὴ μέτρα κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν

καί ὅτι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν τάφων αὐτῶν τῆς Σπάρτης δὲν εὐρέθησαν κτερίσματα⁷⁹, ἐκτὸς τοῦ μικροῦ ὀστεινοῦ ἵππαριου τοῦ τρίτου τάφου. Ἄλλὰ καὶ ἂν διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τῶν τάφων δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ λιτῆς καὶ περιορισμένης ταφῆς, διὰ τὸ ἐξωτερικὸν τῶν μὲ τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα προδίδουν τὰς θυσίας τόσων καὶ μεγάλων ζῶων καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν ἀμφορέα, δὲν συζητεῖται τοιοῦτον ἐνδεχόμενον. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς μᾶλλον περὶ πολυτελοῦς καὶ πομπώδους ταφῆς πρόκειται, παρὰ περὶ «εὐτελοῦς». Ἐπομένως ἀνακύπτει τὸ ζήτημα τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκουν αἱ ἀπαγορεύσεις αἱ ἀναφερόμεναι ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, ἂν γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἀντανακλοῦν πράγματι πληροφορίας περὶ τοιούτων μέτρων εἰς τὴν Σπάρτην, αἱ ὁποῖαι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειῶνται, ἔστω καὶ ἂν ἀκολουθοῦν παρὰ προηγούντων τῶν ἀττικῶν παραδειγμάτων. Ἐμμέσως δηλαδὴ τίθεται διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ πλουσίου καὶ πολυτελοῦς ἀμφορέως, ὅπως καὶ διὰ τῶν θυσιασθέντων ζῶων καὶ περαιτέρω καὶ διὰ τοῦ ἄλλου διασφωζομένου ἀμφορέως τοῦ Θεάτρου καὶ τῶν τεμαχίων τῶν ἄλλων, τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τῆς λεγομένης Λυκουργείου Νομοθεσίας ἢ τῶν Λυκουργείων Θεσμών. Διότι ἂν ὑπῆρχον ἀπαγορεύσεις σχετικαὶ μὲ τὰς ταφάς, τότε εἶναι δύσκολον νὰ κατανοηθῇ πῶς ἐτοποιηθῆντο τόσον πολυτελεῖ ἀγγεῖα ἐπὶ τῶν τάφων καὶ ἐθυσιάζοντο τόσα ζῶα διὰ τοὺς νεκρούς. Οἱ ἀμφορεῖς, πλήρεις καὶ τεμάχια τῶν, καλύπτουν μίαν ὀρισμένην περίοδον τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας ἑβδομήκοντα περίπου ἐτῶν ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 7ου αἰῶνος ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ ἔκτου⁸⁰ καὶ δὲν θὰ εἶχον δικαιολογίαν, ἂν ἴσχυον τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀπαγορεύσεις σχετικαὶ μὲ τὴν χρησιμοποίησίν των, διότι ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς των, ὡς θὰ φανῇ καὶ κατωτέρω, μόνον διὰ τοὺς τάφους κατασκευάζοντο. Οἱ ταφικοὶ ἐπομένως ἀμφορεῖς, ὡς παρουσιάζονται διὰ τοῦ εὐρεθέντος εἰς τὴν θέσιν του νέου, ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὰς ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι ὀρθῶς μεταθέτουν τὴν χρονολόγησιν τῶν διατάξεων τῆς «Λυκουργείου Νομοθεσίας» εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, δηλαδὴ εἰς τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος καὶ τοὺς συνδέουν μὲ τὴν Ἐφορείαν τοῦ Χίλωνος⁸¹. Ἄλλωστε καὶ δι' ἐσωτερικοὺς λόγους συνδεομένους μὲ τὴν σπαρτιατικὴν ἀνάπτυξιν, μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι νοητὴ μία κωδικοποίησις τῶν λακωνικῶν

τάφων ἔχομεν καὶ εἰς τὴν Μυτιλήνην εἰσαγομένας ὑπὸ τοῦ Πιττακοῦ, Cicero, de leg. II, 56 καὶ εἰς τὰς Συρακούσας Διοδ. 38, 2.

79. Ἡ παλαιότερα ὑπόθεσις τοῦ Helbig, *Homerische Bestattungsbrauche* σελ. 275 κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ ἄνευ κτερισμάτων τάφοι ἀνήκουν εἰς σκλάβους ὀρθῶς δὲν συζητοῦνται πλέον (πρβλ. καὶ Poulsen, *Dipylograber* σ. 28), εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν Σπαρτιατικῶν τάφων οὔτε μπορεῖ νὰ συσχετισθῇ.

80. Πρβλ. κατωτέρω ὅπου ἐξετάζονται τὰ μορφολογικὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα μὲ τοὺς ἀμφορεῖς καὶ ἡ χρονολόγησις των.

81. Τὴν ἄποψιν περὶ τοῦ Χίλωνος ὡς δημιουργοῦ τῆς λεγομένης Λυκουργείου Νομοθεσίας καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μεταθέσεως τῆς ἐποχῆς τῆς δημιουργίας των, εἶχεν ἐκφράσει ἀρχικῶς ὁ E. Meyer, *Gesch. d. Altertums II*, σ. 560, ὁ ὁποῖος πρῶτος ὑπέβαλε καὶ εἰς κριτικὸν ἔλεγχον ὀλόκληρον τὴν λεγομένην Λυκούργειον παράδοσιν εἰς τὸ *Forschungen z. alten Geschichte I*, σ. 211. Σαφέστερον ἢ σύνδεσις μὲ τὸν Χίωνα ἐγένετο ὑπὸ τοῦ V. Ehrenberg, στὸ *Neugrunder des Staates 1925* καὶ συνεπληρώθη μὲ τὴν μελέτην του τῶν παραλλήλων προβλημάτων εἰς τὸ *Epitymbion für Swoboda*, *Der Gesetzgeber von Sparta 1927* σ. 19-28. Πρβλ. ἐπίσης Beloch, *Griechische Geschichte*. Παράρτημα εἰς τὸν τόμον I, 2 (1926) σ. 13 κ.έ. Lenschau, *Burs, Jahresb. CCXVIII (1928)* σ. 18 κ.έ. Wells, *Peloponn. History to 550* σ. 44. Ἐπίσης περὶ τοῦ Χίλωνος G. H. Huxley, *Early Sparta 1962* σ. 69 κ.έ. καὶ σποράδην. Kiechle, *Sparta und Lakonien 1963* σελ. 193 σελ. 242 κ.έ. καὶ σποράδην, ἐπίσης Hammond, *The Lysurgian Reform at Sparta JHS 70 (1950)* σελ. 42-64.

θεσμών, διότι μόνον τότε ανταποκρίνεται εις τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Τὸ γεγονός ἐπίσης, ὅτι μετὰ τὰς λεγομένας Λυκουργείους Ρήτρας, παρὰ τὰς χρονικὰς διαφορὰς των⁸², ἔχομεν μίαν ἀπόπειραν διατυπώσεως εἰδικῶν κανόνων τῆς πολιτικῆς ζωῆς, βασιζομένων εις ἓνα συνδυασμὸν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος καὶ ἀναγκῶν τοῦ παρόντος, δὲν εἶναι νοητὸν παρὰ διὰ τὸν βον αἰῶνα καὶ πιθανώτατα διὰ τὴν περίοδον ἢ ὁποία προσεγγίζει εις τὰς τελευταίας δεκαετίας του⁸³. Ἡ ἐποχὴ τῶν τάφων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς περίοδος λιτότητος καὶ ἀπαγορεύσεων, διότι ἀκόμη καὶ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς κοσμήσεως τοῦ ἀμφορέως ἀποτελοῦν μίαν περαιτέρω ἀπόδειξιν περιόδου ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας ἀπὸ πάσης δεσμεύσεως. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὁ ἀμφορεύς ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ κόσμου τῆς ποιήσεως τοῦ Ἀλκμᾶνος, ὁ ὁποῖος ἐπίσης δὲν φαίνεται νὰ ἀντανακλᾷ τὸ καθεστῶς τῆς Σπάρτης τὸ γνωστὸν ἀπὸ τὸν 5ον αἰῶνα⁸⁴.

Ἡ θέσις τῶν ὀστέων ἐντὸς τῶν τάφων, κυρίως εις τὴν περίπτωσιν τῶν διασφζομένων καλῶς ἐντὸς τοῦ δευτέρου, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς ὅτι ὁ νεκρὸς ἐθάπτετο ἐπὶ εἶδους νεκρικῆς κλίνης ἢ λάρνακος⁸⁵ ἢ ἀκόμη ἐπὶ ἀπλοῦ ξύλου. Τὸ ζήτημα ἐπομένως, καθῆκον ἢ ταφή⁸⁶, τὸ ὁποῖον τίθεται δι' ἄλλας περιοχάς, δὲν ἀντιμετωπίζεται δι' αὐτὴν τῆς Σπάρτης. Ἐχομεν σαφῶς μόνον ταφὰς εις τοὺς τέσσαρας τάφους τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα μόνον ἐξ αὐτῶν δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἰδιαιτέρως τὸ θέμα. Ὁ προσανατολισμὸς ὅλων τῶν νεκρῶν, ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ παιδὸς ἐπὶ κεράμου, ἦτο ὡς ἐλέχθη ἐνιαῖος, μετὰ τὴν κεφαλὴν πρὸς νότον. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τοῦτο, ἔστω καὶ εις τὴν Σπάρτην, ἦτο γενικὸς κανὼν δι' ὅλας τὰς ταφὰς⁸⁷, ἐνῶ ἐξ ὧν εἶναι γνωστὰ εις ἄλλας περιοχάς δὲν ὑπῆρχεν ἐνιαῖος προσανατολισμὸς εις τὴν τοποθετήσιν τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν τάφων, ἢ τῶν ἰδίων τάφων⁸⁸. Τὰ εὐρεθέντα ὀλίγα τεμά-

82. Διὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν Wade-Gery, Essays σελ. 42. Tsopanakis, La Rhète de Lykurge 1954 σ. 8 κ.έ. Διὰ τὴν καταγωγήν τῆς Chrimes, Ancient Sparta σ. 475 κ.έ. Ἐπίσης Huxley, Early Sparta σ. 43 κ.έ. Kiechle, Sparta σποράδην.

83. Τοῦτο συνάγεται κυρίως ἐκ τῆς πορείας τῆς λακωνικῆς τέχνης ἢ ὁποία μόνον μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος δύνανται νὰ λεχθῆ ὅτι ἀντανακλᾷ τὴν μεταβολήν, μετὰ τὴν παρακμὴν τῆς κεραμικῆς καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ τῶν πῶσιν τῆς χαλκοπλαστικῆς.

84. Πρβλ. D. L. Page, Alkman, The Partheneion σποράδην καὶ σελ. 164-66. Ὁ Ἀλκμᾶν τοποθετεῖται τώρα εις τὸ 3ον καὶ εις τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 7ου αἰῶνος πρβλ. καὶ Huxley, Early Sparta σελ. 61 κ.έ. Kiechle, Sparta und Lakonien 245 κ.έ. καὶ σποράδην καὶ Gnomon 35 (1963) σ. 371.

85. Διὰ τοὺς Ἀθηναίους τὰ παρὰ Θουκ. 2, 34. Οἱ τάφοι μεταξὺ λιθίνων πλακῶν εις Ἀθήνας Kübler, Kerameikos VI, 101 σημ. 10.

86. Εἰς τὴν Θήραν ἔχομεν μόνον καθῆκον (Dragendorff, Thera σελ. 83. Pfuhl, A M 28, 281), ἀλλοῦ ὅμως μόνον ταφὴν ὅπως εις τὴν Εὐτρῆσιν τῆς Βοιωτίας (P.N. Ure, Aryb. and Figur. σελ. 5), εις τὴν Κύμην (Dragendorff ἔ.ά. σελ. 83), εις τὴν Λάρισαν ἐπὶ τοῦ Ἑρμοῦ (K. Schefold, Larisa am Hermos I, 112). Διὰ τὰς Ἀθήνας ὅπου παρατηρεῖται συγχρόνως καθῆκον καὶ ταφή πρβλ. Kübler, Kerameikos VI, 101 κ.έ.

87. Τοῦτο διότι δὲν ἔχομεν μέχρι σήμερον ἄλλους τάφους προίμους ὥστε νὰ κρίνωμεν.

88. Πρβλ. τὴν πληροφορίαν τοῦ Πλουτάρχου Σόλ. 10: θάπτονται δὲ Μεγαρεῖς πρὸς ἑω τοὺς νεκροὺς στρέφοντες Ἀθηναῖοι δὲ πρὸς ἐσπέραν καὶ Αἰλιανοῦ V, 14 ὅπου ἔχομεν τὴν αὐτὴν εἶδησιν, ἐνῶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος I, 248 μᾶς λέγει τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς. Πρβλ. καὶ Pernice παρὰ Gerke-Norden, Einleitung in d. Altertumsw. II, 1 σελ. 70. Poulsen, Dipylograber σ. 25 διὰ τὴν ἀνυπαρξίαν κοινοῦ προσανατολισμοῦ εις τοὺς τάφους τοῦ Διπύλου. Εἰς τοὺς ἀρχαίκοις τάφους τοῦ Κεραμικοῦ δὲν ἐπικρατεῖ ἐπίσης ἐνιαῖος προσανατολισμὸς Kübler, Kerameikos V, 1, 1915-VI, 1, 103 κ.έ. ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα. Δι' ἄλλας περιοχάς πρβλ. Wiesner, Religionsg. Ver. und Vorarb. 26 (1938) σ. 92. Διὰ τοὺς Μυκηναίκοις τάφους, Τσοῦντας, Μυκῆναι σ. 102 καὶ τελευταίως Mylonas, Homer and Myc. Burial

για ἀνθρώπων καὶ τὰ μικρὰ ὄστρακα ἀρυβάλλων εἰς τὸν δευτέρου μόνου τάφου ἦσαν τοποθετημένα πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς. Οἱ νεκροὶ εἶχον τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ τάφου ἐκτεταμένοι ἐκτὸς τῆς κάπως προβληματικῆς περιπτώσεως τοῦ δευτέρου τάφου, ὅπου ἡ θέσις τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ κάμψις τῶν γονάτων δημιουργεῖ τὴν ὑποψίαν ὅτι πιθανώτατα ὁ νεκρὸς εἶχε τεθῆ συνεσταλμένος. Τοῦτο ὅμως ἴσως νὰ ὀφείλεται εἰς κακὸν ὑπολογισμὸν κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου, ἂν δὲν ἔχη ἄλλον λόγον, διότι τὸ μήκος του εἶναι 1,64 δηλαδὴ μᾶλλον περιορισμένον καὶ δι' ἄνθρωπον μετρίου ἀναστήματος⁸⁹. Δὲν γνωρίζω ἂν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὁ ἀμφορεὺς σῆμα τάφου κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἔννοιαν ἀφοῦ δὲν ἦτο δυνατόν ὡς ἐκ τῆς τοποθετήσεως νὰ ἦτο ὄρατος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εὐρίσκετο ἀναμφιβόλως εἰς σχέσιν μὲ τοὺς τρεῖς κυρίους τάφους. Ἐκτὸς τῆς θέσεώς του, βαθύτερον κάπως τῆς στέγης τῶν τάφων καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ τέφρα δὲν ἐπέτρεπε νὰ φαίνεται. Πάντως εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ φέρουσα τὸ ἀνάγλυφον πλευρὰ ἦτο τοποθετημένη πρὸς τὰ ἄνω, ὡς ἐάν νὰ προωρίζετο νὰ εἶναι ὄρατὴ, ἀλλὰ ἴσως τοῦτο ἔχει τὴν ἐξήγησιν εἰς τὸ ὅτι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐπιστεύετο, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον θὰ διατηρεῖτο καλύτερον μὴ ἐπηραζόμενον ἀμέσως ἐκ τῆς ὑγρασίας. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ ἀγγεῖον νὰ ἔμενε κατὰ ἓνα ὠρισμένον διάστημα ἐλεύθερον καὶ ὄρατόν, ἴσως κατὰ τὸν χρόνον μεταξὺ ταφῆς καὶ προσκομιδῆς τῶν προσφορῶν εἰς τὸν τάφον⁹⁰ καὶ πιθανώτατα ὁ κυριώτερος λόγος τῆς ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ μεταξὺ τῶν τάφων τοποθετήσεώς του, θὰ ἦτο ἀκριβῶς διὰ νὰ θαυμάζεται ἀπὸ τοὺς προσερχομένους νὰ τιμῆσουν τὸν νεκρόν⁹¹. Ἀκόμη καὶ ἡ τέφρα, ἡ ὁποία εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ ἀμφορέως ἦτο ὀλιγωτέρα, ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν τοῦ ὅτι καὶ μὲ τὴν καθυσιν ἐλαμβάνετο πρόνοια νὰ μείνη ὄρατος ὁ ἀμφορεὺς. Πάντως τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν διὰ περιορισμένον χρόνον, διότι τὸ ἴδιον τὸ ἀνάγλυφον θὰ κατεστρέφετο ἂν ἔμενον ἐπὶ πολὺ ἐκτεθειμένον. Ὡς διαπιστοῦται καὶ σήμερον εἶναι εὐθρῦπτον καὶ ἀπολεπίζεται εὐκόλως, ὥστε καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπαίξε ρόλον εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου ἐκθεσίαν του. Ὁ τρόπος τῆς στερεώσεώς του ἐπίσης προϋποθέτει τὴν τοποθέτησίν του ὀπισθόθεν μετὰ τὴν ταφήν τοῦ δευτέρου τάφου, τοῦ ὁποίου ἡ στέγη συλλαμβάνει τρόπον τινὰ τὴν λαβὴν του, ἐνῶ τὸ κάλυμμα τοῦ πρώτου διὰ τοῦ ὁποίου προστατεύεται ἡ βᾶσις μένει ὑψηλότερον καὶ τοῦτο ἴσως ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ ἀργότερον. Καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἡ σειρά τῶν τάφων εἶναι: ὁ δευτέρου παλαιότερος μετὰ τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται καὶ ὁ ἀμφορεὺς καὶ ἀκολουθεῖ ὁ πρῶτος, ἐνῶ τίποτα δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῆς σειρᾶς τοῦ τρίτου καὶ τοῦ παιδικοῦ. Ἡ τοποθέτησις τοῦ ἀμφορέως εἰς ὀριζοντίαν θέσιν ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰς ταφὰς τῆς Θήρας⁹², ἐνῶ ἓνα ἄλλο παράδειγμα μᾶς ἔδωκεν ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνας⁹³, ὁ ὁποῖος ἐπίσης εὐρέθῃ μεταξὺ τριῶν τάφων, δηλαδὴ κατὰ ἀνάλο-

Customs AJA 52 (1948) σ. 56 κ.έ. καὶ τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν. Διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα γενικῶς καὶ Willamowitz, *Die Glaube der Hellenen I*, 371 καὶ Rhode, *Psyche*, passim.

89. Συνήθως οἱ νεκροὶ εἶναι εἰς τοὺς περισσοτέρους τάφους ἐκτεταμένοι, ὅπως καὶ εἰς τοὺς τάφους τοῦ Διπύλου καὶ τοῦ Κεραμικοῦ. Εἰς τὴν Ἐλευσίνα ὁ Σκιαῆς ἐσημείωσε καὶ ταφὰς καθημένων.

90. Πρβλ. Hampe, *Ein Frühattischer Grabfund 1960* σ. 72.

91. Διότι ἄλλως δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ κόσμησις τοῦ ἀγγείου, ἡ ὁποία δὲν εἶχε γίνῃ μόνον ὡς αὐτοσκοπὸς ἢ διὰ νὰ τιμηθῆ ἀπλῶς ὁ νεκρὸς, ἀλλὰ διὰ νὰ τιμηθῆ διὰ τοῦ θαυμασμοῦ τῶν ζώντων.

92. Dragendorff, *Theräische Gräber*, Thera II (1903) σ. 14 παρατηρεῖ διὰ τοὺς τάφους 5 καὶ 10 τῶν ὁποίων τὸ στόμιον ἦτο κλειστὸν διὰ λίθου ὅτι ἦσαν τοποθετημένοι "auf die Seite".

93. Γ. Μυλωνᾶ, Ὁ Πρωτοαττικὸς Ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνας 1957 σ. 1 καὶ 3 εἰκ. 2.

γον με τὸν σπαρτιατικὸν τρόπον τοποθετημένος. Τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως ἦτο στεγανῶς σχεδὸν κλεισμένον διὰ μεγάλου λίθου, ὁ ὁποῖος παραλλήλως ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ τὴν ἀκίνητοποίησίν του, κατ' ἀνάλογον δὲ τρόπον κλειστὸν τὸ στόμιον ἦτο καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Θήρας. Ἡ διαφορὰ τοῦ σπαρτιατικοῦ ἐν σχέσει με τὸν ἀμφορέα τῶν τάφων τῆς Ἐλευσίνας, εἶναι καὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ δεύτερος ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὁ ἴδιος ὡς τάφος, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὁστῶν τὰ ὁποῖα περιεῖχε, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβαινε εἰς τὸν πρῶτον. Παραδείγματα χρησιμοποίησεως ἀγγείων ἐπὶ τῶν τάφων κατ' ἀνάλογον τρόπον δὲν λείπουν, κυρίως ἀμφορέων καὶ κρατήρων, ὡς εἰς τοὺς τάφους τοῦ Κεραμεικοῦ⁹⁴, τῆς Τίρυνθος⁹⁵, τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Κορίνθου⁹⁶. Τοιαῦτα δὲ ἔχομεν ἤδη ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀσφαλῶς ταφικοὶ εἶναι καὶ οἱ πίθοι τῆς Ρόδου⁹⁷, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐκφρασθῆ⁹⁸ ὅτι πρόκειται περὶ ἀγγείων προμηθειῶν, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύεται ἐκτὸς τοῦ σπαρτιατικοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ τάφων τῆς Βοιωτίας⁹⁹ καὶ τῆς Κρήτης¹⁰⁰ εὐρεθέντων. Τὸ γεγονός ὅτι μερικὰ τῶν ἀγγείων αὐτῶν, κυρίως τῆς Ρόδου, ἔχουν εὐρεθῆ ἐντὸς συνοικισμῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸν ἐπιχείρημα διὰ τὴν ἄρνησιν τῆς ταφικῆς χρησιμοποίησεώς των, διότι εἶναι φυσικὸν νὰ ἐφυλάσσοντο εἰς κατοικίας μετὰ τὴν κατασκευὴν των καὶ πρὸ τῆς χρησιμοποίησεώς των. Ἡ πολυτέλεια τῆς κατασκευῆς καὶ τὸ εὐθρυπτον τῶν ἀναγλύφων, τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερος παρουσιάζεται εἰς τοὺς λακωνικοὺς, ἀποκλείει τὴν πιθανότητα τῆς κατασκευῆς των ὡς ἀπλῶς οἰκιακῶν ἀγγείων καὶ μάλιστα διὰ τὴν φύλαξιν προμηθειῶν (Vorrätsgefässe). Ἀκόμη καὶ ὅταν εὐρίσκονται εἰς οἰκίας εἶναι ἀπλούστερον νὰ γίνῃ δεκτόν, ὅτι εἶχον ἀγορασθῆ διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τοὺς τάφους. Ἄλλωστε καὶ διὰ τὸν ἔχοντα παλαιότερον εὐρεθῆ εἰς τὸ Θέατρον τῆς Σπάρτης ἀμφορέα¹⁰¹ ἔχει ὑποστηριχθῆ ὅτι δὲν ἦτο ταφικὸς¹⁰² καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται διὰ τοῦ νέου εὐρήματος ἀβάσιμον, ὅπως ὀρθῶς εἶχεν ὑποθέσει ὁ Bulle¹⁰³, εἰς ταφικοὺς δὲ ἀμφορεῖς ἀνήκουν καὶ τὰ τεμάχια τῶν ἄλλων λακωνικῶν ἀναλόγων ἀγγείων¹⁰⁴. Τὸν ταφικὸν προορισμὸν των, εἰδικῶς περὶ τῶν ἀμφο-

94. K. Kübler, *Kerameikos V*, σελ. 34 καὶ *Neue Bild der Antike I*, 1942 σελ. 55, καὶ γενικῶς Kübler *Kerameikos VI*, 101 κ.έ.

95. *Tiryns I*, σ. 134-135. Ἀνδρόνικος, *A.Δ.* 17 (1961/62) σ. 185-6.

96. Σωτηριάδης ΠΑΕ 1935 σ. 35 «χειροποίητον ἀγάνωτον ἀγγεῖον» δι' αὐτὸν τοῦ Μαραθῶνος. *AJA* 33 (1929) σελ. 539. 34 (1930) σ. 411, διὰ τοὺς τῆς Κορίνθου.

97. Πρβλ. Feytmans, *BCH* 1950 σ. 138. Kinch, *Vroulia* 103, 106 καὶ J. Schäfer, *Studien z. Reliefpithoi* σ. 91 κ.έ.

98. Πρβλ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Schäfer, *Studien z. Reliefp. d. 8.-6. Jahrh. aus Kreta, Rhodos und Boeotien* σ. 91 τὰς ὁποίας φαίνεται ὅτι δέχεται καὶ ὁ Ν. Κοντολέων *Gnomon* 32 (1960) σ. 722. Καὶ M. Ervin, *A Relief Pithos from Mykonos*, *A.Δ.* 18 (1963) σ. 41 πιστεύει ὅτι δὲν εἶναι ταφικοὶ καὶ ὅτι ἐξετίθεντο πρὸ τοῦ τοίχου καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀκόσμητον πλευρὰν ἀλλὰ εἰς τὸν ἀμφορέα τῆς Σπάρτης εὐρίσκεται ἡ ἐξήγησις ἀπλούστερον. Πρβλ. καὶ κατωτέρω.

99. Wolters, *AE* 1892 σελ. 213. De Ridder, *BCH* 1898 σ. 510, πρβλ. καὶ Hampe, *Frühgriechische Sagenbilder* σποράδην.

100. Doro Levi, *Annuario* 17-18 (1955-56) σ. 58 κ.έ. Demargne-Effentere, *BCH* 61 (1937) σ. 19 κ.έ. Πρβλ. καὶ Demargne, *La Crète Dédalique* σποράδην.

101. *BSA* 27 (1925-26) σ. 199, *JHS* 46 (1926) σ. 230.

102. Schäfer, *Studien* σ. 121 σημ. 423

103. Bulle, *Das Theater zu Sparta* 1936 σ. 13, ὁ ὁποῖος ἔγραφε ὅτι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προέρχεται ἐκ νεκροταφείου εὐρισκομένου εἰς τὴν θέσιν τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου, καταστραφέντος κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς σκηνῆς.

104. Πρβλ. ἀνωτέρω σημειώσεις 5 καὶ 6.

ρέων τῆς Σπάρτης ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἢ ἴδια ἢ κατασκευὴ των, ἐκ τῆς ὁποίας ἀποκλείεται ἢ δι' ἄλλον σκοπὸν χρησιμοποίησις των. Ἡ προσθήκη ἄλλωστε τοῦ ἀναγλύφου δὲν τὰ κάνει πολύτιμα λόγῳ τοῦ ὑψηλοῦ των κόστους, ἀλλὰ καὶ δύσχρηστα λόγῳ τοῦ βάρους των, διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν. Πάντως διὰ τὸν ἀμφορέα τῆς Σπάρτης καὶ ὁ τρόπος ἀκόμη τῆς τοποθετήσεώς του δὲν ἐπιτρέπει τὴν σκέψιν ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀγγεῖον σπονδῶν, ὅπως τὰ μεγάλα ταφικὰ ἀγγεῖα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων¹⁰⁵ τὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦντο ὄρθια ἐπὶ τῶν τάφων. Ἐπίσης ὁ τρόπος τῆς τοποθετήσεώς του καὶ ἡ σαφὴς προσπάθεια διαφυλάξεώς του, ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὰς ἀπόψεις κατὰ τὰς ὁποίας τὰ μεγάλα ταφικὰ ἀγγεῖα ἐθραύοντο ἐπὶ τῶν τάφων¹⁰⁶.

Μὲ τοὺς ἀμφορεῖς πάντως τῆς Σπάρτης ἔχομεν ἀναμφιβόλως τὰς ἐνδείξεις τῆς διατηρήσεως τῶν γεωμετρικῶν ταφικῶν ἐθίμων εἰς τὴν συντηρητικὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ μέχρι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ κυρία διαφορὰ των ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ἦτο εἰς τὸ ὅτι αὐτὰ ἐτοποθετοῦντο ὄρθια, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ ἀσθηρὸς κανὼν χωρὶς ἐξαιρέσεις, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀμφορέα τῆς Ἐλευσίως. Ἄτυχῶς δὲν ὑπάρχουν πληροφορίαι περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ἦσαν τοποθετημένα τὰ βοιωτικά, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ τάφων¹⁰⁷. Ἡ πλαγία, ἀντὶ τῆς ὄρθιας τοποθέτησις μεταξὺ τῶν τάφων εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀμφορέως τῆς Σπάρτης, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν γίνῃ δεκτὴ ἢ δι' εἰδικoὺς λόγους στερέωσις, ἀπετέλει μίαν ἐγγύτησιν ἀσφαλείας ἐκ καταστροφῆς κατόπιν πτώσεως. Δὲν μπορεῖ δὲ νὰ ἐννοηθῇ παρὰ ὡς εἶδος προσφορᾶς εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν περὶ αὐτὸν τάφων¹⁰⁸. Ἐν σχέσει μὲ τὰ μεγάλα γεωμετρικὰ ταφικὰ ἀγγεῖα τῆς Ἀττικῆς δὲν εἶχε τὸν πυθμένα διάτρητον¹⁰⁹ πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς αὐτὰ θεωρεῖται ὡς ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ὑποδοχῆς τῶν ταφικῶν χοῶν ἢ τῶν σπονδῶν¹¹⁰. Ἴσως ἐνδιαφέρουσα θὰ ἦδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐπίσης ἡ ἔλλειψις ὄπλων ἐκ τῶν σπαρτιατικῶν τάφων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀσυνήθη εἰς τάφους ἄλλων περιοχῶν¹¹¹. Ἡ πιθανότης νὰ ὑπῆρχον σιδηρᾶ τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα νὰ διελύθησαν, δὲν εὐρίσκει εἰς τὴν ἐντὸς τῶν τάφων κατάστασιν ἐνισχυτικὰ στοιχεῖα, διότι δὲν εὐρέθησαν ἔστω καὶ ἱχνη προερχόμενα ἐκ τῆς ὀξειδώσεως, ἂν καὶ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξαχθοῦν ἐκ τοῦ

105. Πρβλ. ἀνωτέρω περίπτωσις Τίρυνθος, Κεραμεικοῦ, Διπύλου καὶ ἄλλων περιοχῶν. Πρβλ. καὶ Ἄνδρόνικον, Α.Δ. 17 (1961/62) σ. 181 κ.έ. Kübler, Kerameikos V καὶ VI, σποράδην.

106. Rayet, Histoire de la Céramique Grecque σελ. 24.

107. De Ridder, BCH 1898 σ. 510 πρβλ. καὶ Poulsen, Dipylongraber σελ. 42. Schweitzer, AM 1918 σ. 49 κ.έ.

108. Διὰ τὸ ἂν τὰ ἐπὶ τῶν τάφων ἀναθήματα συνδέονται μετὰ μεσοελλαδικῶν συνθηθῶν καὶ ἐπιβιῶνων ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πρβλ. Blegen-Wace, Middle Helladic Tombs, Symbolae Osloenses IX, 1930 σελ. 28 κ.έ. Nilsson, Gesch. gr. Rel. I, σελ. 352. Ἐπίσης τὰς ἐργασίας τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, Ἐπετηρ. Φιλ. Σχολ. Παν. Ἀθην. 4 (1953-4) σ. 263-285 καὶ 12 (1961-62) σ. 291-355, AJA 52 (1948) σ. 56-81, Studies in Honor of David Robinson 1, 64-105 καὶ Ἄνδρόνικος, Ἑλληνικά 17, σελ. 40-64 καὶ Α.Δ. 17 (1961/62) 152 κ.έ. Schachermeyr RE 22,2 (1934) Prähist. Kulture Griechenlands στήλ. 1437 κ.έ.

109. Brückner-Pernice AM 18 (1893) σ. 115. Nilsson, Gesch. gr. Rel. I, σελ. 163. Ἄνδρόνικος, Α.Δ. 17 (1961/62) σ. 152 κ.έ. σποράδην.

110. Πάντως φαίνεται ὅτι δὲν ἐδέχοντο ὅλα τὰ ἐπὶ τοῦ τάφου ἀγγεῖα νεκρικὰς σπονδὰς, διότι μερικὰ ἐξ αὐτῶν δὲν ἐπεκοινώνουν μετὰ τοῦ τάφου καὶ τοῦ νεκροῦ ἀμέσως.

111. Εἰς μερικοὺς ἐκ τῶν τάφων τοῦ Διπύλου εὐρέθησαν (Poulsen, Dipylongraber σελ. 39) ὅπως καὶ τοῦ Κεραμεικοῦ, Kerameikos V καὶ VI, Index. Εἰς τάφους τῶν νήσων AE 1898 σελ. 189 εἰς αὐτοὺς τῆς Θήρας Thera II, 199 εἰς τοὺς σαμιακοὺς Bochlau, Aus d. Ion. Nekropolen σελ. 162, τοὺς σικελικοὺς Mon. Lincei 1, 777.

χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ συμπεράσματα διὰ τοὺς νεκροὺς τῶν τάφων ἢ διὰ τοὺς ἰδιοκτητῆς τοῦ κλιβάνου, διότι ἴσως πρόκειται περὶ τυχαίου γεγονότος.

Εἰς τὸ σημεῖον δὲ αὐτό, ἴσως εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συζητηθῇ τὸ θέμα, ἂν ὄχι τῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ τάφου καὶ τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου, τοῦλάχιστον τῆς ομάδος τῆς Σπαρτιατικῆς Πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον οἱ νεκροὶ τῶν τάφων καὶ οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ κλιβάνου καὶ τὸν ἴδιον τὸν κλίβανον.

Εἰς τὴν οὐσίαν πρόκειται διὰ τὸ πρόβλημα τῶν φορέων τῆς λακωνικῆς τέχνης καὶ τῶν δημιουργῶν τῶν μορφῶν τῆς, τὸ ὅποιον τίθεται διὰ τοῦ συγκροτήματος τῶν τάφων τοῦ κλιβάνου καὶ τοῦ ἀμφορέως. Διότι ἡ σύνδεσις τοῦ ἀμφορέως μετὰ τῶν τάφων εἶναι ἀσφαλῆς, ὅπως καὶ ἡ σχέσις τάφων καὶ ἀμφορέων μετὰ τῶν ἐργαζομένων εἰς τὸν κλίβανον, δηλαδὴ τῶν ἰδιοκτητῶν του. Ἡ ἐργασία ἐπομένως τοῦ ἀμφορέως, ὁ ὅποιος εἶναι πιθανώτατα ἐν τῶν προϊόντων τοῦ κλιβάνου καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν του, ὁμιλεῖ καὶ διὰ τὸ ἐπίμαχον ζήτημα, τοῦ ἂν εἶναι Σπαρτιάται Περιοικοὶ ἢ Εἰλωτες οἱ δημιουργοὶ του καὶ συμβάλλει εἰς τὴν ἔστω καὶ μερικὴν διασάφησιν τούτου. Διότι ὁ ἀμφορεύς καὶ οἱ τάφοι εἰς τὸν εἰδικὸν τῶν σύνδεσμον μὲ τὸν κλίβανον καὶ ἂν δὲν προσφέρουν ὄλα τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν τελικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα, ἐπιτρέπουν τοῦλάχιστον τὴν συζήτησίν του. Τοῦτο δὲ εἶναι περισσότερον ἀπὸ σημαντικόν, δεδομένης τῆς σημασίας τοῦ προβλήματος διὰ τὴν κατανόησιν ὄχι μόνον τῆς πορείας τῆς λακωνικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς λακωνικῆς ζωῆς.

Ἄν ἐγνωρίζομεν ἄρκετὰ περὶ τῶν ταφῶν Σπαρτιατῶν διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐπιστοῦτο ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ὑπαρξίς ὄπλων εἰς αὐτούς, τότε ἡ ἀπουσία τῶν ἐκ τῶν τάφων μας θὰ ἦτο ἀπόδειξις, ὅτι δὲν ἔχομεν τάφους Σπαρτιατῶν, ἀλλὰ ἄλλων ομάδων τοῦ σπαρτιατικοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ ἦτο σαφές, ὅτι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ ἀμφορέως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐξηγῆται ἀπὸ Σπαρτιάτας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ομάδα εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκον οἱ τάφοι. Τοῦτο θὰ ἦτο ἐν ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ζητήματος. Διότι τότε θὰ εἶχομεν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῶν δημιουργῶν τῆς Λακωνικῆς τέχνης. Διὰ πολλοὺς ὁμως λόγους φαίνεται, ὅτι ἀποκλείεται ἢ πιθανότης νὰ μὴ ἀνήκον εἰς Σπαρτιάτας οἱ τάφοι μας, παρὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν ὄπλων, ἢ ὁποία δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, δεδομένων τῶν ὄσων γνωρίζομεν περὶ τῶν σπαρτιατικῶν τάφων. Διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξουν εἰς ἐλάχιστην ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Ἀγορᾶς, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ μάλιστα πλησίον τοῦ κεντρικοῦ ἐκ τῶν συνοικισμῶν τῆς, τῆς Μεσόας, ἐργαστήριον, κλίβανος, τάφοι καὶ κατοικίαι Περιοίκων ἢ Εἰλωτῶν. Ὅσον καὶ ἂν μᾶς διαφεύγουν πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχαϊκῆς ζωῆς εἰς τὴν Σπάρτην, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ εὐρίσκωνται εἰς μίαν τόσον καιρίαν θέσιν ἐγκαταστάσεις μὴ Σπαρτιατῶν. Ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ ἀνήκον οἱ τάφοι μετὰ τοῦ κλιβάνου καὶ τῶν οἰκιακῶν ἐγκαταστάσεων τῆς θέσεως εἰς Σπαρτιάτας καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ἐργασία τοῦ ἀμφορέως νὰ εἶναι δημιουργία Σπαρτιατῶν. Ἡ ἀπάντησις εἶναι σαφῆς διὰ πρώτην φοράν, διότι προέρχεται ἀπὸ συνδυασμὸν πολλῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἀλληλοσυμπληροῦνται. Ἐχομεν τὴν βεβαιότητα ἐνός ἐργαστηρίου ἐντὸς τῆς Σπάρτης, εἰς τὸ ὅποιον διακρίνεται ἡ σπαρτιατικὴ συμβολὴ καὶ τὸν ἀμφορέα ἀπόδειξιν τῆς ἐργασίας του. Πρόκειται δηλαδὴ διὰ μίαν σπαρτιατικὴν οἰκογένειαν, ἢ ὁποία διετήρει κεραμικὸν ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὅποιον καὶ ἂν ἐχρησιμοποιοῦντο Εἰλωτες τὰς κατευθύνσεις θὰ τὰς ἐδίδαν οἱ Σπαρτιάται. Ἄτυχῶς ἐνῶ γνωρί-

ζομεν ἀρκετά ὀνόματα καλλιτεχνῶν τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἐκ Λακωνίας, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται ἀκόμη καί εἰς μεγάλα ἐξωλακωνικά ἱερά¹¹², δὲν ἀναφέρεται τί ἀκριβῶς εἶναι οὗτοι, Σπαρτιάται ἢ Περίοικοι ἢ ἀκόμη καί Εἰλωτες. Καλοῦνται μὲ τὸν γενικὸν τίτλον Λακεδαιμόνιοι ἢ ἀκόμη Ἐπιχώριοι ἐκτὸς μιᾶς περιπτώσεως, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἐκ τούτου εἰδικὰ συμπεράσματα διὰ τὴν ὁμάδα εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκουν¹¹³. Διότι ἄνδρες Λακεδαιμόνιοι ἢ καὶ Ἐπιχώριοι εἶναι τόσον οἱ Σπαρτιάται, ὅσον καὶ οἱ Περίοικοι καὶ οἱ Εἰλωτες. Πάντως διὰ τοὺς Σπαρτιάτας καὶ τοὺς Περιοίκους πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς βέβαιον ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχον διαφοραὶ εἰς τὴν τέχνην τῶν, δεδομένου ὅτι ἀμφοτέρω ἀνήκουν εἰς τὴν Δωρικὴν ὁμάδα¹¹⁴ καὶ ἄλλωστε τὰ ἔργα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὰς Περιοικίδας πόλεις ὅσον μᾶς εἶναι γνωστά, ὅπως αὐτὰ τῶν Γερονθῶν καὶ τῆς Θεράπνης¹¹⁵, δὲν παρουσιάζουν οὔτε κατὰ τὴν θεματικὴν, οὔτε κατὰ τὴν μορφικὴν διαπραγματέυσιν οὐσιαστικὰς διαφορὰς. Δίδουν ἀναλόγους θεματικούς κύκλους ὅπως καὶ ἐπιδράσεις προερχόμενας ἐκ τῆς ἰωνικῆς περιοχῆς καὶ ἐπομένως ἀποδεικνύουν κοινούς δημιουργικούς φορεῖς. Διὰ τοῦ νέου εὐρήματος γίνεται κατάδηλον, ὅτι καὶ οἱ Σπαρτιάται, ὅπως ἦτο γνωστὸν καὶ δεκτὸν καὶ διὰ τοὺς Περιοίκους, ἡσχολοῦντο καὶ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τάφων καὶ τοῦ ἀμφορέως¹¹⁶. Εἶναι βεβαίως γνωσταὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου παραδιδόμεναι πληροφορίαι (Πλουτ. Λυκ. 24 - 25) *δουλοπρεπὲς ἡγοῦντο τὴν περὶ τὰς τέχνας καὶ τὸν χρηματισμὸν ἀσχολίαν* (Πλουτ. Λακων. Ἐπιτηδ. 239) *τέχνης γὰρ ἄψασθαι βαναύσου*

112. Ἡ διάκρισις Λακεδαιμονίων καὶ Σπαρτιατῶν τονίζεται εἰς τὸν Ἡρόδοτον συνεχῶς. Ὁ Θουκ. 5, 18, 5, 28 φαίνεται ὅτι ἀναφέρει τοὺς Περιοίκους ὡς Λακεδαιμονίους. Μόνον οἱ Στάγρας καὶ Χάρτας ἀναφέρονται ὡς Σπαρτιάται Πaus. VI, 4, 4: *Ἐχέριον εἶναι Κορίνθιον, φοιτῆσαι δὲ ὡς Στάγραν τε καὶ Χάρταν Σπαρτιάτας*. Ἐνῶ δι' ἄλλους ὡς ὁ Θεοκλῆς, Πaus. V, 17, 2 *ἀνὴρ Λακεδαιμόνιος* ὁ ὁποῖος εἰργάσθη εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ Δορυκλείδας Πaus. 17, 2 *ἀνὴρ Λακεδαιμόνιος* ὁ ὁποῖος ἐπίσης εἰργάσθη εἰς τὴν Ὀλυμπίαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἥρας, ὁ Δοντᾶς, ἀδελφὸς τοῦ Δορυκλείδα ἐπίσης εἰς τὸ Ἡραῖον καὶ τὸν Θεσαυρὸν τῶν Μεγαρέων τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ Γτιάδας ὁ ὁποῖος εἰργάσθη εἰς Ἀμύκλας καὶ Σπάρτην ἀναφέρεται ὡς *ἀνὴρ ἐπιχώριος* Πaus. III, 17, 2 καὶ III, 18, 7. Πρβλ. ἐπίσης Πaus. VI, 9, 4. Κρατίνος πλάστης Σπαρτιάτης, Testimonia Overbeck, Schriftquellen.

113. Διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Τελέστα τὸ ὅποιον διασφύζεται εἰς χαλκίνην λαβὴν ὑδρίας γνωρίζομεν μόνον ὅτι ὁμοῦ μὲ τὸν ἀδελφὸν του Ἄριστωνα εἰργάσθησαν εἰς χάλκινον ἄγαλμα τοῦ Διὸς ἀνατεθὲν ὑπὸ τῶν Κλειτορείων εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ φέρονται ὡς Λακεδαιμόνιοι. Πρβλ. G. Hafner, Die Hydria von Telestas, Charites, Festschrift Langlotz 1957 σελ. 119 κ.έ.

114. Τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς φυλετικῆς ὁμάδος εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκον οἱ Περίοικοι ἐλύθη οὐσιαστικῶς κατόπιν τῶν μελετῶν τοῦ Hampl, Die Lakedaimonischen Perioiken, Hermes LXXII (1937) σ. 134 κ.έ. Διὰ τὰς παλαιότερας ἀπόψεις E. Meyer, Gesch. d. Alt. II, 272 καὶ 438, III, 467. Διὰ τοὺς Περιοίκους τῆς Μεσσηνίας ἐν μέρει Δωριεῖς L. Heideman, Die Territoriale Entwicklung Lakedaemons, Berlin 1904 ἐπίσης Kornemann NJB XI (1908) σ. 240 σημ. 3. Πρβλ. καὶ Busolt, Swoboda, Griechische Staatskunde σ. 637 σημ. 3 (Handb. d. Altertumsw. IV, I, 1, 1926). Roussel, Sparta 1939 σελ. 42. Κατὰ τῆς θέσεως, ὅτι οἱ Περίοικοι ἦσαν καὶ αὐτοὶ Δωρικῆς καταγωγῆς ὁ Giotz, Hist. Greque, I (1925) σ. 343 κ.έ. Συζητήσιν τῶν διαφόρων ἀπόψεων Chrimes, Ancient Sparta (1952) σ. 272 κ.έ. Huxley, Early Sparta, σ. 25 κ.έ. καὶ σποράδην, ὁ ὁποῖος μᾶλλον δέχεται ὅτι οἱ Περίοικοι ἦσαν οἱ κατακτηθέντες προδωρικοί πληθυσμοί. Ἐπίσης Kiechle σελ. 131 καὶ σποράδην. Μίαν σύντομον ἐκθεσιν τοῦ θέματος, X. Χρήστου, Ἄρχαία Σπάρτη σ. 25 κ.έ.

115. Πρβλ. τὰ λεγόμενα ἠρωϊκὰ ἀνάγλυφα τῶν Γερονθῶν Tod-Wace, Catalogue σ. 106. Ὅπως καὶ τὸ ἐκ Θεράπνης εἰς τὸ Βερολίνον Tod-Wace σελ. 102 εἰκ. 1.

116. Huxley, Early Sparta σ. 63 δέχεται ὅτι οἱ Περίοικοι ἡσχολοῦντο κυρίως μὲ τὴν κεραμεικὴν, τὴν χαλκοτεχνίαν καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ ἔλεφαντοστοῦ καὶ προσθέτει "but some Spartan citizens too may have been artists and craftsmen".

τὸ παράπαν οὐκ ἐξῆν καὶ (Πλουτ. Λακ. Ἐποφθ. 212, 49) ἀπειρήτο γὰρ αὐτοῖς τέχνην ἐργάζεσθαι καὶ μαθάνειν βάνουσον¹¹⁷, ἀλλὰ τὸ ζήτημα καὶ ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τότε δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἰσχύουν αὐτὰ. Εἰς τὴν πραγματικότητα φαίνεται νὰ ἀναφέρονται εἰς συνθήκας καὶ νὰ ἀντανακλοῦν καταστάσεις τοῦ προχωρημένου βου αἰῶνος καὶ ἴσως σχετίζονται μὲ τὴν μεταβολὴν τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνος. Ἄλλωστε τὰ περισσότερα τῶν ὄσων γνωρίζομεν διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας καὶ εἰδικῶς διὰ τοὺς ἀρχαίκοις, ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἐκ τῆς δημιουργηθείσης κατὰ τὸν βον αἰῶνα Λυκουργεῖου παραδόσεως¹¹⁸, ἢ ὅποια ἐνετάθη τὸν 5ον αἰῶνα ἐκ τῆς τάσεως τῆς ἰδεαλιστικοποιήσεως τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς καὶ τῶν σπαρτιατικῶν θεσμῶν καὶ ἐκορυφώθη τὸν 4ον, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ Πλάτωνος, ἐνισχυθεῖσα ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς πολιτικὰς ἀντιθέσεις τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπομένως τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλων πηγῶν, περὶ ἀποχῆς τῶν Σπαρτιατῶν ἀπὸ πάσης καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἀνυπαρξίας πνευματικῶν καὶ ἄλλων ἐλευθέρων διαφερόντων, ἀκόμη καὶ ἀπαγορεύσεως τῆς ἐργασίας¹¹⁹ ἀναφέρονται εἰς τοὺς μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος χρόνους, ὅτε διὰ τοῦ Χίλωνος καὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐφορείας ἐπιτυγχάνεται μία ἀκίνητοποίησις τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς εἰς τὸ σύνολόν της. Διότι τότε φαίνεται, ὅτι γίνεται ἡ κωδικοποίησις τῶν σπαρτιατικῶν θεσμῶν, ἡ σταθεροποίησις τῆς ἐξουσίας καὶ ἡ διάκρισις τῶν φορέων της, ἡ τακτοποίησις τῶν διαφόρων θεσμῶν καὶ ἡ νομιμοποίησις τῶν διαφόρων ὀργάνων τῆς Πολιτείας.

Τὴν καλύτεραν καὶ πειστικωτέραν ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μᾶς τὴν προσφέρει ἀκριβῶς ἡ πορεία τῆς λακωνικῆς τέχνης, ἢ ὅποια ἀσφαλῶς ἀντανακλᾷ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, κατὰ τὸ περιεχόμενον της καὶ κατὰ τὰς μορφικὰς της διατυπώσεις, παρουσιάζεται δὲ ἐκπληκτικῶς ἀνοικτὴ εἰς ἐπιδράσεις καὶ ἐλευθέρως εἰς παρορμήσεις ἐξ ὅλων τῶν περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐξωελληνικοῦ κόσμου¹²⁰. Ὁ νέος ἀμφορεύς, ὁ ὅποιος μάλιστα εὐρέθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν μετὰ τῶν τάφων καὶ πλησίον τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου, προσφέρει πολῦτιμα στοιχεῖα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν. Διότι, δεδομένου ὅτι εὐρίσκεται μετὰ τῶν τάφων ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως καὶ ἐπομένως ἀνήκει εἰς Σπαρτιάτας θαπτομένους παρὰ τὸ ἐργαστήριόν των, ἀποτελεῖ ἐν εὐγλωττον δεῖγμα τῶν ἀπασχολήσεων τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς. Ἀποδεικνύει μὲ τὴν χρησιμοποίησίν του εἰς τοὺς τάφους, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἰδίαν τὴν καλλιτεχνικὴν ἐργασίαν τὴν ὅποιαν προϋποθέτει, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὅποιαν ἀνήκει, δηλαδὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνος, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν ἀπαγορεύσεων, αἱ ὅποιαι ἀργότερον θεωροῦνται κανὼν τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς. Μάλιστα ἡ δυ-

117. Πρβλ. καὶ RE, III, B (Sparta) στηλ. 1382 μὲ τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Σπαρτιάται δὲν εἰργάζοντο.

118. Ὅπως ἔδειξεν ἤδη ὁ E. Meyer εἰς τὸ Forschungen z. alt. Gesch. 1892 σ. 211 πρβλ. καὶ Kessler, Plutarchs Leben d. Lyk. 1910 σελ. 104 κ.ἔ. καὶ σποράδην.

119. Θὰ ἦτο μία ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα ἐργασία ἢ μελέτη τοῦ πόθεν προέρχονται αἱ πληροφορίες καὶ πότε φαίνονται πραγματοποιήσιμοι αἱ ἐν λόγῳ ἀπαγορεύσεις. Μία ἐπέκτασις τῆς ἐργασίας τοῦ E. Kessler, πρὸς περισσότερας κατευθύνσεις θὰ ἀπέδιδε χρήσιμα στοιχεῖα.

120. Χαρακτηριστικαὶ εἰς τὰ εὐρήματα τῆς Ὀρθίας, ὅπου διακρίνονται θέματα καθαρῶς χετταϊκὰ ὅπως ὁ δικάφαλος ἀετὸς εἰς τὰ ἐλεφαντοστὰ καὶ ἀσσυριακοὶ τύποι εἰς τὰς μορφὰς τῶν ζώων, κυπριακὰ ὅπως εἰς τὰ μολύβδινα κυρίως τὰ κοσμήματα εἰς σχῆμα κιονοκράνου, διὰ νὰ μὴ ἀναφερθῶν παρὰ τὰ περισσότερον εἰδικὰ, αἱ ἐπιδράσεις δὲ ἐνισχύονται καὶ ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ξένων ὑλικῶν, ὅπως τοῦ ἐλεφαντοστοῦ.

νατότης τὴν ὁποῖαν προσφέρει διὰ τὴν ἔνταξιν καὶ τῶν ἄλλων ἀναλόγων ἀγγείων εἰς μίαν εὐρύτεραν χρονικῶς ὁμάδα ἐπιτρέπει καὶ πρὸς τὰς δύο κατευθύνσεις, πρὸ τῆς ἐποχῆς του καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν, χρησιμοποίησιν τῶν ἐξαγομένων συμπερασμάτων ὅπως καὶ τὴν ἀλληλοσυμπλήρωσιν των. Τὸ γεγονός κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ κλίβανος ἐγκαταλείπεται συγχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴν τῶν τάφων καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τοῦ ἀμφορέως, ἴσως ἀπαιτεῖ μίαν ἐξηγήσιν ἐπίσης. Μήπως ἡ ἐγκατάλειψίς του ἀντανακλᾷ τὰς πρώτας περιοριστικὰς διατάξεις τοῦ ἀπείρητο γὰρ αὐτοῖς τέχνην ἐργάζεσθαι καὶ μανθάνειν βάνουσον. Δὲν φαίνεται πιθανόν, διότι ἔχομεν ἀναλόγους ἀμφορεῖς καὶ ἀργότερον καὶ ἢ μὴ χρησιμοποίησίν του προηγείται κατὰ πολὺ τῶν χρόνων κατὰ τοὺς ὁποίους εἶναι νοηταὶ αἱ ἀπαγορεύσεις αὐταί. Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι ἔχει ἐγκαταλειφθῆ καὶ ὄχι καταστραφῆ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ εἰς καλὴν κατάστασιν διασωθέντα ὀρύγματά του. Διὰ τοῦτο φαίνεται ὅτι ἡ διακοπὴ τῆς χρησιμοποίησέως του, σχετίζεται μὲ τοὺς τάφους, δηλαδὴ μὲ τὸν θάνατον τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκε, ἢ τῶν μελῶν τῆς τῶν ἀπησχολουμένων μὲ αὐτόν. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη καὶ ἡ περίπτωση τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἐργαστηρίου εἰς ἄλλην περιοχὴν, τοῦτο δὲ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ γνωστὰ τεμάχια ἀναλόγων ἀμφορέων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἀνηκόντων εἰς μεταγενεστέραν τοῦ ἀμφορέως καὶ τοῦ κλιβάνου ἐποχὴν εἶναι κατεσκευασμένα διὰ πηλοῦ προερχομένου ἐξ ἄλλης θέσεως, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ χρώματος καὶ τῆς συστάσεώς του. Δεδομένου, ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ φαντασθῆ κανεῖς — καὶ τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εὐρημάτων — ὅτι ὑπῆρχαν πολλὰ ἐργαστήρια ἀναλόγων ἀμφορέων εἰς τὴν Σπάρτην, μία τοιαύτη μετάθεσις τοῦ ἐργαστηρίου, ὑπαγορευθεῖσα καὶ ἀπὸ τὴν αὐξήσιν τῆς πόλεως δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀπιθάνου.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δὲν εἶναι ἴσως ἄσκοπον νὰ παρουσιασθῆ ἔστω καὶ συντόμως μία ἄλλη διαπίστωσις, ἢ ὁποία ἀφορᾷ γενικῶς τὴν λακωνικὴν τέχνην τοῦ βου αἰῶνος, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ θὰ ἐπανέλθωμεν, σχετιζομένη ἀσφαλῶς καὶ μὲ τὴν ἀνακατάταξιν τῶν καλλιτεχνικῶν προσπαθειῶν καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων. Τοῦτο εἶναι ἡ παρατηρουμένη ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ βου αἰῶνος μὲ τὸ τέλος τῆς Λακωνικῆς III περιόδου, δηλαδὴ περὶ τὸ 550, διακοπὴ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κεραμεικῆς καὶ τῆς ἀγγειογραφίας¹²¹, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν ἐκπληκτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χαλκοπλαστικῆς ἢ ὁποία συνεχίζεται μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος εἰς τὴν Λακωνίαν. Πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἀπολύτως βέβαιον ἐν σχέσει μὲ τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ διὰ τὴν σπαρτιατικὴν τέχνην, ὅτι ἡ ἀκμὴ τῆς χαλκοπλαστικῆς ἀκολουθεῖ τὴν παρακμὴν τῆς κεραμεικῆς, καὶ ἴσως τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα δὲν εἶναι ἄσχετα μεταξύ των. Μίαν ἀπόδειξιν τῆς ἀκμῆς τῆς χαλκοπλαστικῆς, ἢ ὁποία εἶχε δώσει καὶ παλαιότερον ἔργα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς στάθμης, μετὰ τὸ 550 ἔχομεν τόσον μὲ τὰ κατὰ διαφόρους τρόπους συνδεόμενα μὲ τὴν Σπάρτην χάλκινα¹²² ὅσον καὶ μὲ τοὺς ὄχι μόνον τεχντροπικῶς ἀλλὰ καὶ θεματικῶς προερχομένους ἀπὸ τὰ σπαρτιατικὰ ἐργαστήρια πολεμιστᾶς¹²³,

121. Lane BSA 34 (1933-34) σελ. 150. Dawkins, Orthia σελ. 94 (Droop) Πρβλ. Cook, Greek Painted Pottery, 97. P. Pelagatti, Annuario 33-4 (1955-56) N. S. 17-8. σ. 18.

122. Πρβλ. Langlotz, Bildhauerschulen σελ. 92 κ.ε. sporádην καὶ τὸν εὐρεθέντα εἰς τὴν περιοχὴν Γερακίου (Γερονθρών) Ἀπόλλωνα, Ch. Karouzos, Charithes, Festschrift Langlotz σ. 33-37.

123. Τοὺς συγκεντρώνει καὶ τελευταίως ὁ Kunze, VII Olympia Bericht, 1961 σ. 174-176 ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ σ. 175 "Die meisten andere Krieger werden sich auf das 3. Viertel des Jahrhunderts (6ου) verteilen".

δπως και με τας μορφάς τας χρησιμοποιουμένας ως λαβάς διαφόρων άγγείων, κυρίως υδριών¹²⁴, και τὰ διασωθέντα όλόκληρα άγγεία με τυπικόν παράδειγμα τόν κρατήρα του Βιξ¹²⁵. Είς τόν αὐτόν κύκλον ίσως πρέπει νά σημειωθῆ και τὸ ὄνομα του Γιτιάδα με τὰς εργασίας εις τόν ναόν τῆς Ἀθηνᾶς εις τὴν σπαρτιατικὴν Ἀκρόπολιν και τὸ χάλκινον άγαλμὰ του εις τὸ ἱερὸν τῶν Ἀμυκλῶν¹²⁶. Ὅσον και ἂν εἶναι δύσκολος μία ὀριστικὴ ἐξήγησις τῆς ἀντιφάσεως αὐτῆς, μεταξὺ τῆς παρακμῆς τῆς κεραμεικῆς και τῆς ἀκμῆς τῆς χαλκοπλαστικῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ πρέπει νά ἀναζητηθῆ ὄχι μόνον εις ἐσωτερικοὺς ἀλλὰ και εις ἐξωτερικοὺς λόγους. Ἡ ὑπόθεσις περὶ τῆς συνεπειᾶ περιορισμῶν μετὰ τὰ μέσα του βου αἰῶνος, εις τὴν καλλιτεχνικὴν και πνευματικὴν ζωὴν, μεταναστεύσεως Λακῶνων καλλιτεχνῶν και τεχνιτῶν πρὸς τὴν μόνην σπαρτιατικὴν ἀποικίαν, τὸν Τάραντα, ἡ ὁποία συζητεῖται ἐν συνδυασμῶ μετὰ τόν κρατήρα του Βιξ και τὸ ἐργαστήριόν του¹²⁷, δὲν ἀντιμετωπίζει οὐσιαστικῶς τὸ πρόβλημα. Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει και διὰ τὰς ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι συνδέουν τόν κρατήρα του Βιξ με ἄλλα χαλκοπλαστικὰ ἐργαστήρια τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος¹²⁸ ἢ φθάνουν νά δημιουργοῦν ἐν λακωνικῶν χαλκοπλαστικῶν ἐργαστηρίων εις τὴν Ἑτρουρίαν¹²⁹. Αἱ πιθανότητες τῶν ἐξωλακωνικῶν, ἐπηρεαζομένων ἀπὸ τὴν σπαρτιατικὴν τέχνην ἐργαστηρίων, θὰ ἦτο δυνατόν νά συζητηθοῦν, μόνον ἂν δὲν ἦτο βεβαία διὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸ 550 ἕως τὸ 500 πρὸς και μάλιστα ἡ ἀνθησις τῶν εις τὴν Σπάρτην χαλκοπλαστικῶν ἐργαστηρίων, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται τόσον ἀπὸ τὴν εὐρείαν παρουσίαν τῶν λακωνικῶν ἔργων εις ὄλα τὰ μεγάλα πανελλήνια ἱερά και κυρίως τῆς Ὀλυμπίας, ὅσον και ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν ὡς κυρίου θέματος τῆς τέχνης αὐτῆς, του πολεμιστοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα δὲν μποροῦν εις καμμίαν περίπτωσιν νά θεωρηθοῦν τυχαία, διότι οὔτε δύναται εὐκόλως νά γίνῃ δεκτὸν ὅτι εἰσήγοντο τὰ λακωνικὰ ἔργα τὰ εὑρισκόμενα εις τὴν Ὀλυμπίαν και συνδεόμενα ἀμέσως με τὴν λακωνικὴν τέχνην, οὔτε ἀκόμη ὅτι ἡ προτίμησις του θέματος του πολεμιστοῦ γίνεται χωρὶς λόγον. Εἰς τὴν σειρὰν τῶν μικρῶν πολεμιστῶν ἔχομεν ἀναμφιβόλως μίαν εἰκονογράφησιν τῆς ἐσωτερικῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς πορείας, ἡ ὁποία συγκεντρώνεται ὅλον και περισσότερον εις τύπους συνδεομένους με τοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἔχει τὴν δυνατότη-

124. Α. Πολίτης, AE 1936 σ. 163 κ.έ. Πρβλ. και Neugebauer, Reifarchaische Bronzbasen mit Zungenmuster RM 38 (1923-24) σελ. 341-440 και AA 1925, 177-203 και Vallet-Villard BCH 79 (1955) σελ. 58 κ.έ. Rolley BCH 87 (1963) σ. 474 κ.έ. Πρβλ. και Langlotz-Hirmer, Die Kunst der Westgriechen 1963 σελ. 29.

125. R. Joffroy, Le Trésor de Vix, 1954 και διὰ τὴν λακωνικὴν καταγωγὴν του ειδικῶς Rumpf, B. Ant. Beschav. 29 (1954) σ. 8 κ.έ. Charites σ. 127 κ.έ. ἐπίσης Kunze, VII Olympia Ber. σελ. 175. Καθαρῶς λακωνικὰ τὰ γράμματα L. M. Jeffery, The local Scripts of Archaic Greece σ. 191-2.

126. Πανσ. III, 17, 2-4 και III, 8. Ὁ ναὸς τῆς Χαλκιοίκου φέρεται ὅτι ἐκτίσθη περὶ τὰ μέσα του βου αἰῶνος με ἀρχιτέκτονα τόν Γιτιάδα πρβλ. Kiechle, Mess. Stud. σ. 118, Dickins BSA 13 (1906-7) σ. 138 κ.έ. Πρβλ. και RE 7 (1912) στηλ. 1371 και RE 10 (1919) 1757.

127. S. Karouzou, BCH 79 (1955) σ. 197-98, ἐπίσης Joffroy, La Tombe de Vix, Mon. Piot, 48 (1954) σ. 30 και Rolley, L'Origine du Cratère de Vix. Remarque sur l'Hypothese Laconienne, BCH 82 (1958) σ. 168-171 και BCH 87 (1963) σ. 483.

128. Διὰ τῶν γραμμάτων που φέρουν αἱ μορφᾶι του εις τὸ ὀπίσθιον μέρος συνδέει τόν κρατήρα με τοὺς Λοκροὺς ἢ M. Guarducci, L' Alfabeto del Cratere di Vix, Rendiconti dei Lincei 8 Serie, 18 (1963) σ. 23 ἐνφ ὁ Vallet-Villard BCH 79 (1955) σ. 65 τὸ συσχετίζουν με χαλκιδικὰ πρότυπα και τὸ συνδέουν με τὸ Ρήγον. Ὁ Ch. Picard RA 1954. I σ. 77 με τὴν Κόρινθον, ὁ J. Delepierre, Le Sujet de la Frise du Crater de Vix φυλλάδιον σ. 31 (εις τὰς ἐκδόσεις Broccard 1954) με τὸ Ἄργος.

129. R. Bloch-R. Joffroy, R. Phil. 27 (1953) II, σ. 17 "Ateliers de Bronziers Grecs installés en Toscane".

τα να εκφρασθῆ καλύτερον καὶ χωρὶς δεσμεύσεις. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς θὰ πρέπει ἴσως νὰ τονισθῆ καὶ τὸ ὅτι τὰ θέματα καὶ αἱ μορφαὶ τῆς Λακωνικῆς τέχνης εἰς τὸ συνολὸν τῆς ἀποδεικνύουν μεγαλυτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὴν πραγματικὴν ζωὴν, ἀπὸ ὅσον αἱ μορφαὶ ὁποιασδήποτε ἄλλης περιοχῆς, τοῦτο δὲ θὰ καταστῆ ἐμφανεστερον καὶ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν μορφῶν τοῦ νέου ἀμφορέως.

Διὰ τοὺς λόγους τῆς ἀντιφάσεως μεταξὺ παρακμῆς τῆς κεραμεικῆς μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος εἰς τὴν Σπάρτην καὶ τῆς ἀκμῆς τῆς χαλκοπλαστικῆς καὶ χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ ὅλα τὰ συναφῆ προβλήματα ἴσως θὰ μπορούσαν νὰ σημειωθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς. Οἱ βασικοὶ ἐσωτερικοὶ λόγοι συνδέονται μὲ τοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς Λακεδαιμονίων Πολιτείας καὶ ἴσως μὲ ὠρισμένους εἰδικοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλονται καὶ ἀρχίζουσιν σταδιακῶς νὰ ἐφαρμόζωνται, ὅπως αἱ ἀπαγορεύσεις αἱ σχετικαὶ μὲ τὰς ταφάς, τὴν πολυτελεῆ ζωὴν, τὴν ἐλευθέραν ἐπικοινωνίαν τῶν πολιτῶν μὲ ξένους κλπ. Ἀλλὰ εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφασίσῃ κανεὶς διὰ τὸ ἂν προηγουμέναι οἱ ἐσωτερικοὶ ἢ οἱ ἐξωτερικοὶ λόγοι, οἱ ὅποιοι ἐξηγοῦν τὴν παρακμὴν τῆς κεραμεικῆς καὶ τὴν μεγαλυτέραν ἀπασχόλησιν μὲ τὴν χαλκοτεχνίαν. Διότι καὶ τὸ κορινθιακὸν κεραμεικὸν ἐργαστήριον παρουσιάζει κόπωσιν καὶ πτώσιν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνος¹³⁰ καὶ χωρὶς δυσκολίαν εἶναι εὐκόλον νὰ διαπιστώσῃ τὸ αὐτὸ κανεὶς καὶ διὰ τὰ περισσώτερα τῶν ἄλλων ἐργαστηρίων, μὲ μόνην μίαν ἐξαίρεσιν. Καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ Ἀττικοῦ, τὸ ὅποιον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἰῶνος κερδίζει συνεχῶς θέσεις καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος ἐπιτυγχάνει νὰ ὑπερκεράσῃ ὅλα τὰ ἄλλα περιφερειακὰ ἐργαστήρια μὲ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴν παρακμὴν των, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ προσανατολισμοῦ των¹³¹. Τοῦτο φαίνεται εἰδικῶς διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Σπάρτης, ἢ

130. Lane, BSA 34 (1933-34) σ. 150 Payne, NC σ. 104 κ.έ. Rumpf, Malerei und Zeichnung (Handbuch) σ. 51 κ.έ. Pfuhl, Malerei und Zeichnung I σ. 211. Dunbabin, Perachora II 1952 σ. 271 κ.έ. J.L. Benson, Die Geschichte der korinthischen Vasen 96 εικ. 100 κ.έ.

131. Ἡ ἐπιτυχία αὐτῆ τῶν Ἀθηναίων συνδέεται μὲ τὴν κατὰ εἰδικὸν καὶ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα τρόπον λύσιν τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος τὸ ὅποιον ἐπίεζεν τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, κατὰ τὰ μέσα τοῦ βου καὶ τὸν 7ον αἰῶνα. Εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἀποικισμοῦ τὴν ὁποίαν ἐπροτίμησαν αἱ περισσώτεραι ἑλληνικαὶ πόλεις μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὰς ἰωνικάς ἢ τὴν λύσιν τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τὴν ὁποίαν δι' εἰδικῶς λόγους ἐπέλεξεν ἡ Σπάρτη, ἢ ἀθηναϊκῆ πολιτικῆ προσέθεσε μίαν τρίτην, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐβασίσθη ὅλη ἡ μεταγενεστέρα ἐξέλιξις τῆς. Αὕτη ἦτο προσαρμογὴ τοῦ παραγωγικοῦ τῆς δυναμικοῦ εἰς ἐξαγωγικόν, ἢ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σόλωνος καὶ διαφαίνεται εἰς τὰς διατάξεις τῆς τότε κωδικοποιουμένης τρόπον τινὰ ἀττικῆς νομοθεσίας. Αἱ συνέπειαι αὐτοῦ τοῦ μέτρου ἦσαν εἰς τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα ὄχι μόνον ἀμβλυνσις τῆς πίεσεως, ἀλλὰ καὶ ἀνάγκη ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ τὸ ὅποιον ἤρχισε νὰ συγκεντρώνεται ἀπὸ ὄλον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον εἰς τὰς Ἀθήνας. Διὰ τὴν τέχνην καὶ γενικῶς διὰ τὸ πνεῦμα, συγκέντρωσις τῶν πλέον σημαντικῶν μορφῶν ἢ τολμηρῶν μαθητῶν τῶν περιφερειακῶν ἐργαστηρίων εἰς Ἀθήνας καὶ σταδιακὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀττικοῦ τὸ ὅποιον ἀφομοιώνει ὅλας τὰς τάσεις καὶ γίνεται πανελληνιον. Διὰ τὸ ἐμπόριον, περιορισμὸν τῶν ἐξαγωγικῶν δυνατοτήτων τῶν ἄλλων ἐργαστηρίων καὶ ἄνοδον τοῦ ἀττικοῦ, τὸ ὅποιον ἔχει τὴν δυνατότητα τῆς βελτιώσεως τῆς ποιότητος τῶν ἔργων του καὶ δέχεται συνεχῶς δημιουργοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, διὰ τῶν ὁποίων εὐνοεῖται περαιτέρω ἢ ἀνάπτυξις του. Διὰ τὰς ἄλλας πόλεις-καλλιτεχνικὰ κέντρα, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν μόνον ἀρνητικὴν ἐπίδρασιν, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ παρακολούθησις τῆς πορείας τῶν Ἀθηναίων καὶ δὲν μένει εἰς τὴν πρῶτην περίοδον παρὰ ἢ ἐξειδίκευσις διὰ τὴν διατήρησιν τῶν ἀγορῶν των καὶ ὁ περιορισμὸς εἰς τὰ περισσώτερον ζητούμενα προϊόντα ἢ εἰς αὐτὰ διὰ τὰ ὁποῖα διαθέτουν μεγαλυτέραν πείραν καὶ εἰδικὰ προϋποθέσεις ἀναπτύξεως. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ αὐτὸ θὰ διαρκέσῃ ἐπ' ὀλίγον διότι ἤδη εἰς τὸν 5ον αἰῶνα ἢ Ἀττικὴ τέχνη ἔχει γίνῃ πανελληνίως καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων, εἶναι αἱ Ἀθηναὶ Ἑλλάδος παιδεύσεις.

όποια μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅτι εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν σκόπιμον παραμέλησιν τῆς κεραμικῆς εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἦτο δυνατὸς ὁ συναγωνισμὸς τῆς ἀττικῆς τέχνης καὶ τὴν στροφὴν πρὸς τὴν ἐξειδίκευσιν τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς εἰς προϊόντα κυρίως τῆς μεταλλοτεχνίας, ὅπου τοῦτο ἦτο περισσότερον εὐκόλον¹³². Τοῦτο μάλιστα συνοδεύεται καὶ μὲ τὸν περιορισμὸν καὶ εἰς ὠρισμένα τυπικῶς σπαρτιατικὰ θέματα, ὅπως οἱ πολεμισταὶ ἢ τὰ μεγάλα χάλκινα ἀγγεῖα τοῦ τύπου τοῦ κρατήρος τοῦ Βιξ εἰς τὰ ὁποῖα διατηρεῖ τὴν ὑπεροχὴν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀντίφασις τῆς παρακμῆς τοῦ ἑνὸς τμήματος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μὲ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἄλλου ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἀνάγκην τῆς προσαρμογῆς πρὸς τὰς νέας συνθήκας τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει ἡ ἀθηναϊκὴ ὑπεροχὴ εἰς τὸν ἕνα τομέα καὶ ἡ καθυστέρησις εἰς τὸν ἄλλον, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν θεμάτων καὶ μὲ τὰς νέας κατευθύνσεις τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος ἡ λακωνικὴ τέχνη συγκεντρώνει τὰς προσπαθείας τῆς εἰς τὴν μεταλλοτεχνίαν, ὅπου δύναται καλύτερον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν συναγωνισμὸν καὶ νὰ διατηρήσῃ τὰς ξένας ἀγοράς τῆς, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν, τὴν ποιότητα καὶ τὴν διασπορὰν τῶν ἔργων τῆς.

Ὁ ἀμφορεὺς μας πάντως ἔρχεται νὰ δείξῃ, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἀνηκόντων εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν ἀγγείων, σφωζομένων ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει, ὅτι διὰ τὴν περίοδον τὴν ἐξικνουμένην ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου περιπυ αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ βου, ἡ τέχνη γενικῶς καὶ ἡ ἀγγειοπλαστικὴ εἰδικῶς θεραπεύεται μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν καὶ εἰς τὴν Σπάρτην. Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία διὰ τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν θεωρεῖται ἔγκλημα καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύουν περιορισμοὶ διὰ τὴν κόσμησιν τῶν τάφων ἢ τὴν ἐλευθέραν ἀπασχόλησιν τῶν πολιτῶν. Ταυτοχρόνως δίδει μίαν θετικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ζήτημα τῶν φορέων τῆς λακωνικῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, διότι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ θεραπεία τῆς τέχνης δὲν ἦτο ἀπηγορευμένη διὰ τοὺς πολίτας τῆς Σπάρτης. Ἡ δωρικὴ μορφοπλαστικὴ θέλησις χαρακτηρίζει καὶ τὴν Σπάρτην, ὅσον καὶ τὰς ἄλλας δωρικὰς πόλεις κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν καὶ τοῦτο εἶναι σαφὲς εἰς ὄλας τὰς μορφάς τῆς. Ἡ ἀνακοπὴ τῆς ἀναπτύξεως τῆς λακωνικῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος, συνδέεται τόσον μὲ τὴν ἑναρξιν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν περιοριστικῶν διατάξεων τῆς λεγομένης Λυκουργεῖου Νομοθεσίας, ὅσον καὶ μὲ τὴν σκόπιμον στροφὴν τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς δι' εἰδικοὺς λόγους εἰς μίαν ὠρισμένην κατεύθυνσιν.

Ἡ διακοπὴ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ξένων πηγῶν, κυρίως τῶν ἰωνικῶν, αἰτινὲς κυριαρχοῦν κατὰ τὸν 7ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ βου αἰῶνος εἰς τὴν ποίησιν¹³³, τὴν μου-

132. Τοῦτο διὰ τὴν Σπάρτην φαίνεται εὐεξηγήτον, ἂν θυμηθῇ κανεὶς ὅτι μὲ τὴν χαλκοπλαστικὴν ἔχει πολὺ ἐνωρίτερον δεῖξῃ τὰς δυνατοτήτας τῆς, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν θεὰν τοῦ Μενελαίου. Matz, *Gesch. gr. Kunst*, πίν. 62. BSA 15, πίν. 10, τὰ μολύβδινα τῆς Ὀρθίας, τοὺς ἀμφορεῖς μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ὅπως ὁ νέος, οἱ ὁποῖοι ἐξαρτῶνται ἀπὸ μετάλλινα πρότυπα. Εἰς τοῦτο ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς καὶ ἐπὶ τῆς χαλκοτεχνίας τῆς Μ. Ἑλλάδος. Πρβλ. Langlotz-Hirmer, *Die Kunst der Westgriechen* σ. 29.

133. Τὸν Τέρπανδρον καὶ τὸν Ἀλκμᾶνα πρβλ. καὶ A. R. Burn, *The Lyric Age of Greece* σελ. 181. Ἐπίσης φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Θεόγνις ἐπεσκέφθη τὴν Σπάρτην, Θεόγνις στ. 891 κ.έ. Διὰ τὸν Ἀλκμᾶνα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ πιθανότης νὰ εἶναι, ὅπως ἀναφέρεται, Σπαρτιάτης ἀπὸ Μεσῶας καὶ ἀπὸ παρεξήγησιν νὰ ἐθεωρήθη Λυδός. Διαφοριστικὴ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Burn (ἔ.ἀ. σελ. 180), ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀργότερον γνωρίζοντες μόνον τὴν πολεμικὴν Σπάρτην, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξηγήσουν πῶς ἦτο δυνατόν ἕνας ποιητῆς σάν τὸν Ἀλκμᾶνα νὰ εἶναι

σικήν¹³⁴ και τὰς εἰκαστικὰς τέχνας¹³⁵, ὅπως καὶ τῶν κορινθιακῶν ἐπιρροῶν¹³⁶, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸν περιορισμὸν εἰς τὴν χαλκοπλαστικὴν μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, θὰ ἐξαφανίσῃ τὰς προϋποθέσεις μιᾶς ὁμαλῆς καλλιτεχνικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἀκίνητοποίησις τῆς σπαρτιατικῆς ζωῆς μὲ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τοῦ πολίτου ὑπὲρ τοῦ πολεμιστοῦ, τὴν βαθμιαίαν ἀπομόνωσιν καὶ τὸν ἐσωτερικὸν ἀσκητισμὸν, θὰ φέρῃ τὴν σπαρτιατικὴν τέχνην ἀπὸ τῆς κεφαλῆς εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται εἰς ὠρισμένας κατηγορίας ἔργων τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ βου αἰῶνος, εἰς τὴν οὐρὰν περὶ τὸ τέλος του καὶ εἰς τὸν πλήρη καταποντισμὸν τῆς τὸν πέμπτον. Τὰ ἐλάχιστα λακωνικὰ ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνος¹³⁷, τὰ ὁποῖα ἔχομεν, εἶναι ἐξαιρέσεις ἀποδεικνύουσαι τὸν κανόνα.

Σπαρτιάτης. Δι' αὐτὸ μὲ ἀφορμὴν τὸν στίχον τὸν ἀναφέροντα τὰς Σάρδεις τὸν ἐθεώρησαν Λυδὸν. Πρβλ. καὶ Kiechle, Sparta und Lakonien σελ. 245.

134. Κατὰ τὸν Πλούταρχον («Περὶ Μουσικῆς» 9) εἰς τὸν Τέρπανδρον ἀποδίδεται ἡ πρώτη «Κατάστασις» τῆς μουσικῆς, ἡ δευτέρα, συνδεομένη μὲ τὰς γυμνοπαιδιάς, ἦτο ἔργον περισοτέρων, ὡς τοῦ ἐκ Γόρτυνος Θάλητος τοῦ Ξενοδάμου, τοῦ ἐκ Κυθήρων Ξενοκρίτου τοῦ Λοκροῦ, τοῦ Πολυμνάστου τοῦ Κολοφωνίου καὶ τοῦ Σακάδα τοῦ Ἀργεῖου. Πρβλ. Bowra, Greek Lyric Poetry (1936) σελ. 20. Michel, Sparta (1952) σ. 14.

135. Διὰ τὸν ἰωνισμὸν τῶν λεγομένων ἠρωϊκῶν ἀναγλύφων Langlotz, Bildhauersch. σελ. 96. Lippold, Plastik (Handb. d. Archaeol. 3, 1 (1950) σ. 32. Εἰς τὰ κοσμήματα τῶν ἀγγειογράφων Homann-Wedeking, Archaische Vasenornamente σελ. 57 καὶ Antike und Abendland 7 (1958) σ. 67 κ.έ.

136. Εἶναι σαφεῖς εἰς τὴν κεραμεικὴν τῆς Σπάρτης ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ τοῦτο παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ μὲ τὸν νέον ἀμοφορέα. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἔχομεν καὶ ἀντίστροφον ἐπίδρασιν εἰς τὴν χαλκοπλαστικὴν, ὅπου ἡ Κόρινθος δέχεται καὶ ἡ Σπάρτη δίδει (πρβλ. G. Rolley BCH 87 (1963) σελ. 482). Τοῦτο ἀποδεικνύει ἄλλωστε τὴν ὑπεροχὴν τῆς λακωνικῆς χαλκοπλαστικῆς καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἐξήγησιν τῶν λόγων τῆς ἐξειδικεύσεως τῆς λακωνικῆς τέχνης μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ χαλκοῦ. Ἡ ἄποψις τοῦ H. W. Stubs (Classical Quarterly 44 (1950) σ. 37) κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξις τῆς Σπάρτης διακόπτεται διότι, συνεπεία τῆς περσικῆς ἐπεκτάσεως, ἐχάθησαν δι' αὐτὴν αἱ μικρασιατικαὶ ἀγοραὶ καὶ ἀνετράπη τὸ εὐνοϊκὸν ἰσοζύγιον πληρωμῶν τῆς Σπάρτης, φοβοῦμαι ὅτι μεταφέρει, περισσότερον τοῦ δέοντος σχήματα τοῦ παρόντος εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ἀνατρέπει τὴν βᾶσιν τοῦ προβλήματος.

137. Ὅπως ὁ λεγόμενος Λεωνίδα, πάλιν τὸ μαρμάρινον ἄγαλμα ἐνὸς πολεμιστοῦ. Langlotz, Bildhauerschulen πίν. 49 d. 506. Lippold, Plastik σ. 105 πίν. 32 κ.έ.

Σπάρτη: α. Ἡ τομὴ εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη ὁ ἀμφορεύς. Δεξιὰ ὁ τοῖχος τῶν Βυζαντινῶν χρόνων καὶ εἰς τὸ βάθος τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἑνὸς τῶν στομίων τοῦ κλιβάνου, β. Ὁ ἀμφορεύς εἰς τὴν θέσιν του. Διακρίνεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἡ λαβὴ προστατεύεται ὑπὸ τῆς πλακῆς τοῦ δευτέρου στόμου καὶ ὁ λίθος εἰς τὸ στόμιόν του

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ

Σπάρτη: α. Αί κάμινοι του κλιβάνου. Είναι σαφής ὁ πῦρνος κιονίσκος μετὰ ραβδώσεων εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο θαλάμων διαχωριστικὸν τοίχωμα, β. Εἰκὼν τῶν τάφων μετὰ τῶν καμίνων τοῦ κλιβάνου εἰς τὸ βάθος. Φωτογραφία ἀπὸ τὴν ΒΔ πλευρᾶν. Ὁ πρῶτος τῶν τάφων ἔχει ἀνασκαφῆ καὶ διακρίνεται ὁ βυζαντινὸς τοίχος δεξιᾶ, ὁ βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ δευτέρου

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ

Σπάρτη: α. Εικών τοῦ χώρου ἀπὸ Β. Διακρίνεται ὁ τρόπος συντριβῆς τοῦ καλύμματος τοῦ δευτέρου τάφου ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ τοίχου. Εἰς τὸ βάθος ἡ παιδικὴ ταφὴ ἐπὶ κεράμου, β. Ὁ δεύτερος τάφος μετὰ τὸν καθαρισμὸν. Διακρίνεται ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς καὶ ὀλιγώτερον ἡ κάμψις τῶν ποδῶν

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ

Σπάρτη: α. Μία ακόμη εικών τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν ΝΑ πλευρᾶν. Ὁ παιδικὸς τάφος δεξιᾶ, β. Ὁ χώρος ἀπὸ Δ μετὸν κλίβανον εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον καὶ τοὺς τάφους εἰς τὸ βάθος. γ. Εἰκὼν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὄλων τῶν τάφων καὶ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν πλακῶν εἰς τὴν θέσιν των καὶ τῆς ἐπικαλύψεως τοῦ χώρου

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ